

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ ROZBUDOVA DERZHAVY

АКАДЕМІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗМІСТ:

СТУДІЇ:

- Олександр Оглоблин — Семен та Олекса Дівовичі 1
Любомир Винар — Переїзд Бруна з Кверфурту через Київ
часів Володимира Великого 7
П. Грицак — Ще про Київщину після татарського погрому 17

ПРОВІДНІ ЛЮДИ Й ІДЕЇ:

- Марко Антонович — Проф. д-р Микола Вікул 21

З ПРОБЛЕМАТИКИ СОВЕТОЗНАВСТВА:

- Б. Цюцюра — Ленінська концепція багатонаціональної дер-
жави та державне відродження України 37

БІБЛІОГРАФІЯ:

- Лев Биковський — Публіцистика Юрія Липи 57

ОГЛЯДИ Й РЕЦЕНЗІЇ:

- Михайло Курах — Соборницька книга 58
Марко Антонович — Декілька видань з нагоди 300-ліття
перяславсько-московського договору 62

“ЗАРЕВО”

РІК VII

I, 1955

Ч. 1 (16)

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

КВАРТАЛЬНИК

ВИДАЄ ПРОВІД ЗАРЕВА

Редагус Колегія, головний редактор д-р Богдан Винар.

ROZBUDOVA DERZHAVY

Ukrainian Quaterly

Published by ZAREVO, Inc.

Editor Dr. B. Wynar

P. O. Box 1864, Denver 1, Colo., U. S. A.

З нагоди 35-літнього Ювілею наукової праці ПРОФЕСОРА Д-РА ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА, одного з найвизначніших сучасних українських істориків, вітаємо Вельмидостойного Ювілята та складаємо Йому якнайкращі наші побажання.

Р е д а к ц і я

Редакція застерігає собі право скорочувати й випрляти матеріали. Статті поодиноких авторів не конче мусять висловнювати думки Редакції. Анонімних матеріалів і статей не поміщуємо. Редакція застерігає собі авторське право друкованих у журналі матеріалів. Передруки дозволені тільки за поданням джерела.

В усіх справах редакційних і Видавництва звертатися на адресу:

B. Wynar, P. O. Box 1864, Denver 1, Colo., U. S. A.

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

Рік VII

I, 1955

Ч. 1 (16)

СТУДІЇ

Олександр Оглобин

Семен та Олекса Дівовичі 1)

В історії розвитку української національно-державницької думки великий інтерес являють 1750—1760-ті роки — епоха, що з повним правом може бути названа ім'ям Розумовського. Це була доба останнього піднесення старої Козацько-Гетьманської Держави, доба економічно-зросту Лівобережної України й буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Масштабна постать останнього гетьмана Старої України — Кирила Розумовського, який тримав себе в Україні, як правдивий володар, його далекосяглі династичні плани, блиск Глухівської гетьманської резиденції, грандіозний план відновити українську столицю в Батурині з його “національними строєннями”, проєкт заснувати там перший університет в Україні, яскраві твори української національно-нальній історіографії (на прикл. “Описание о Малой Россіи” Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції, — все це було відповіддю старої Гетьманської України на ту навалу московського централізму, яка невблаганно сунула в Україну, загрожуючи її державній автономії і, кінець-кінцем, існуванню української нації та її культури.

Ясна річ, що це загальне пожвавлення українського національного життя не могло не позначитися на культурній ділянці, зокрема в царині української історіографії, де виступає нова літературна течія, яку створює, за словами М. Грушевського, “*знаменитое сословие войсковых канцеляристов*”, що “*подготовляет национальное украинское возрождение XIX века*”. Серед цієї “*козацької інтелігенції*” (М. Грушевський) доби Розумовського визначне місце, безперечно, належить братам Дівовичам.

* * *

Дівовичі (Дзівовичі) були козаки м. Семіонівки, Топальської сотні Стародубівського полку. Батько їх, Данило Дівович (Д'вович), сотенний зав'донець”, “житель Симеоновский”, згадується року 1751. Два його сини — Семен і Олекса дістали непогану освіту. Семен Дівович вчився в Київській Академії (кінчаючи клясою реторики), а з 1754 року — в Академічному університеті в Петербурзі. І Ки-

1) Ця розвідка являє собою окремий розділ авторової праці “Люди Старої України (XVIII стол.)”. (Зладжено до друку).

ївськаа Академія, що переживала тоді часи великого розквіту, і Петербурзький університет, керований видатними європейськими вченими, дали Семенові Дівовичеві дуже багато. В університеті він виявляє особливий інтерес до математично-природничих наук, зокрема до астрономії (проф. Франц Елінус) і хемії. Товаришами його з університету (а ще раніше з Київської Академії) були: Яків Козельський, видатний філософ, Федір Козельський, поет і драматург, і Опанас Лобисевич, письменник і громадський діяч.

Найближчим товаришем С. Дівовича був його земляк — Лобисевич, літературні інтереси якого виявилися ще в університеті. Їх разом і стрінуло лихо, що сталося недоброзичливим до них ставленням (“ненависть и злоба”) збоку відомого московського вченого і поета, академіка М. В. Ломоносова²⁾. 16. VI. 1760 р. Академічна Канцелярія наказала Дівовича й Лобисевича, нібито “за нехождєніє их на профессорскія лекции”, виключити з університету. Це було тим більшою несподіванкою, що академічне начальство (і навіть сам Ломоносов) визнавало, що обидва студенти “не худо угатся и имѣют успѣхи”. Скривджені вдалися до Президента Академії Наук, яким був тоді граф Кирило Розумовський. Гетьман був дуже здивований занадто суворим присудом Академічної Канцелярії, яка явно перевищила свої повноваження, тим паче, що, як писав гетьман, Дівович і Лобисевич “в Академію прѣняты по моему собственному опредѣленію” і “атестаты об успѣхах их мнѣ самому довольно извѣстны”. Посилаючи Лобисевича й Дівовича до Петербурзького Університету, гетьман, звичайно, зважав на їх здібності й мав на них свої види, дбаючи про розвиток культури та освіти в Україні. Отож, він вступився за них і, скасувавши наказ про їх виключення, наказав 12. IX. 1760 р. “немедленно, дав им на прогонь, не в зачет их жалованья, надлежащїе деньги”, надіслати обох до нього, до Глухова. Там С. Дівович і залишився.

29. II. 1761 року Семен Дівович був призначений перекладачем при Генеральній Військовій Канцелярії. Саме тут, у Глухові, року 1762, Семен Дівович “созинил в геть, славу и за щ и щ е н і є всеї Малороссіи” славнозвісний “Разговор Великороссіи с Малороссіей”, цей яскравий твір української національно-державницької думки. Можна думати, що Дівович написав його під впливом, а може й на доручення гетьмана Кирила Розумовського. “Разговор” написаний якраз на початку царювання Катерини II, коли керівні українські кола мали поважні підстави побоюватися нового курсу імперської політики, замість сприятливої для України політики цариці Єлисавети й Петра III.

“Разговор Великороссіи с Малороссіей” давно й добре відомий в історії української літератури та громадської думки. Самий твір опублікував р. 1882 проф. Микола Петров, який тоді ж і встановив *документально* авторство Дівовича³⁾. У цьому творі, в добрій, як

²⁾ Ломоносов, як відомо, дуже не любив українських студентів, вихованців Київської Академії. Саме того часу він переслідував і Григорія А. Полетику.

³⁾ Не зважаючи на це, деякі московські дослідники (Паїсов) і досі твердять, що авторство “Разговора” “до сих пор не установлено” (“Записки Отдела Рукописей Всесоюзной библиотеки им. Ленина”, в. V, Москва 1939, стор. 64 - 65).

на той час, віршованій формі, у властивому тій епосі стилі діалогу, подана широка історично-політична дискусія між Росією, з одного боку, і Україною — з другого. Перша (“Великороссія”) ставить низку запитань, очевидна мета яких ствердити історичну й державно-політичну меншеартість України, що нібито всім зобов’язана ласкавій опіці й допомозі “великого русскаго народа”. З свого боку, Україна (“Малороссія”) дає на це гідні, ґрунтовні й вичерпливі відповіді, які доводять історичну суверенність Української Держави, її національно-державну окремішність і рівноправність з Росією, її заслуги перед імперією, нарешті, законність її історичних, правних і моральних контрпретенсій щодо Росії. Переможець у цьому своєрідному диспуті залишається Україна. Треба сказати, що автор зробив це вийнятковно майстерно й навіть талановито, з залізною силою логіки, з високим почуттям своєї національної правди й гідності, з глибоким розумінням історії України (та й Росії), опертим на доброму знанні історичних джерел та літератури⁴⁾. Поза всяким сумнівом, Дівович використав при цьому, втіливши в літературну форму, також багато переказів та думок, що кружляли тоді серед українського громадянства.

Ще в 1881 р. М. Петров слушно зауважив, що “по тенденції и тону наш “Разговор” (“Разговор Великороссии с Малороссией”) имѣет нѣкоторое сходство с извѣстным историческим памфлетом — *Историей Русов Псевдо-Конисского... и, может быть послужил одним из источников для этой Истории*”. Справді, в “Історії Русів” є чимало спільного з “Разговором”: загальна національно-державницька концепція, кінцева теза, де Україна, звертаючися до Росії, каже:

“Не тебѣ, государю твоему поддалась...
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государ твой и мой общій повелитель”;

твердження, що козаки походять од “козар або хозар”; опис битв під Берестечком і Білою Церквою в сприятливому для козаків світлі; оповідання про похід Семена Палія під Очаків; подробиці про перемогу Галагана над поляками під Солодківцями 1734 р.; тощо⁵⁾. Немає сумніву, що автор “Історії Русів” знав “Разговор Великороссии с Малороссией”, який в рукописних копіях був поширений на Лівобережній Україні другої половини XVIII століття⁶⁾. І напередодні скасування гетьманату, що було зламанням української автономії Росією, і, може, ще більше після того — твір С. Дівовича мав гостро злободенний характер, був великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики.

Року 1763 С. Дівович був призначений на архіваріуса “Малоросійської Генеральної Архіві”. Це було важливе доручення, яке, оче-

⁴⁾ Зокрема, він користувався “Описанієм о Малой Россіи” (1751 р.) Григорія Покаса (див. нижче). Взагалі С. Дівович був добре обізнаний з класичною літературою. Він згадує Корнелія Непота, Полібія, Овідія, Таціта, Гомера та інших.

⁵⁾ Докладніше про це в нашій праці “Студії над Історією Русів” (зладжено до друку).

⁶⁾ Зокрема один з списків “Разговора” зроблений був для генерального бунчужного Івана Ів. Бороздни, видатного представника Новгородсєверського шляхетства, в його маєтку Медвідіві. 13. XI. 1788 року.

видно, відповідало особистим інтересам і нахилам Дівовича. Але Дівович, хоч і молодий ще (йому, мабуть, було не більше 30 років), був вже на Божій дорозі. Він важко хворів і незабаром помер⁷⁾. Так символічно рано обірвалося це талановите життя, яке не пережило занепаду Козацько-Гетьманської держави, що її ідеї був відданий Дівович.

Родина Дівовичів взагалі позначилася в історії української культури. Досить цікава, але ще мало відома постать старшого брата Семена Дівовича — Олекси. *Олекса Дівович* народився, мабуть, в рідній Семіонівці, дістав непогану освіту (не виключено, що він, як і його молодший брат, учився в Київській Академії, хоч документальних даних про це не маємо) й почав службу канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії. На посаді військового канцеляриста він числиться в 1756—1762 роках. Року 1763 він, мабуть, за підтримкою К. Розумовського, призначений сотником Почепівським (першої сотні) й пильнує цього уряду до 1769 року.

Сотництво О. Дівовича далось сотнякам в знаки, й на його здирства та насильства були численні скарги. Так, на прикл., 1767 року “абшитований” Стародубівський полковий хорунжий Михайло Старосільський⁸⁾ скаржився на сотника О. Дівовича й підсудка Павла Лобисевича “о вицужденні на двор записа и взятках лихоимственних”, при чому справа мала “вид немалої обиды и преступленія”. Ще менше церемонився С. Дівович з рядовими козаками. Р. 1768 Почепівський козак Мирон Королів намалював у своїй скарзі яскраву картину надужить сотника. Ще 1766 р. сотник видав Короліву 100 карбованців для закупівлі пеньки, “объявляя обманно, якобы полковнигѣ для раздаги, и приказал оные на пенку раздавать за которые денги не взял с него обликового запису умышленно”. Видимо, Королів не спромігся закупити тую пеньку своєчасно. Тоді, без його відома, все нерухоме майно його, а саме хутір. Починок з млином та в селі Верев’івці 2 двори “с принадлежностями”, було “вмѣсто проценту, записано на упад”, доки він не поверне грошей. Якщо ж на 10. І. 1767 р. цього не буде зроблено, або ж не здано пеньки, то весь цей масток мав дістатися у вічне володіння сотника. Мало того, сотник приїхав “в дом его, козагий, принужденно и напоив его до пьяна, забрав от него на тѣ добра крѣпости, денги 100 рублей и облики по многим его требованям не возвратил”. Сотник склав “подложный упадовый запис без вѣдома его” (Короліва) й представив його до Сотенної Канцелярії, звідки взяв “ненадлежаще” “вытис с показаніем, якобы он (Королів) таковой упадовый запис на том урадѣ сам сознал персонально”. Та й крім того, сотник починив Короліву “разныя обиды”. Це був, дійсно, “весьма безстрашный поступок”, як його кваліфікували навіть сухі урядові документи. Мабуть ці факти були не одинокі.

Ми навмисне згадали про ці темні сторони урядової діяльності О. Дівовича, зрештою звичайні для багатьох представників тогочасної

7) Року 1766 архіваром був військовий канцелярист Кедровський, що заступив померлого перед тим архівара Гусаревського, який був, очевидно, наступником С. Дівовича.

8) Михайло Якович Старосільський, бувший сотник Почепівський, одружений з Катериною Юхимівною Карнович.

козацької старшини. Для О. М. Лазаревського цього було б цілком досить, щоб винести суворий присуд історика. Але це було б занадто односторонньо.

Мабуть таки, всі ці скарги не відбилися на службовій кар'єрі О. Дівовича. Після сотництва він дістав чин полкового судді, в якому й значився в 1781—1783 рр. 1783 року він був вже “абшитованим” полковим суддею. Після відставки О. Дівович оселився в своєму маєтку в селі Дубовичах, Кролевецького повіту, де й жив у 1780-тих — 1790-тих роках⁹⁾. Ще на початку 1760-тих років він одружився з Зіновією Петрівною Коробкою, глухівчанкою, донькою військового товариша¹⁰⁾, брат якої, Максим Коробка (згодом віце-адмірал) був зятем Опанаса Лобисевича. Взагалі між О. Дівовичем і братами Лобисевичами були близькі зв'язки.

Олекса Дівович дуже цікавився історією України. Року 1756 він зробив рукописну копію, можливо, з деякими власними доповненнями (зокрема, про події 1754 року) з “Описанія о Малой Россіи” (року 1751) військового канцеляриста Григорія Покаса, свого товариша з Генеральної Військової Канцелярії. Дівович пояснює, що зробив це “не только собственно для себя, но ради всѣх, хто бы ни пожелал сих гисторій ползоваться”. На думку М. Горбаня, який опублікував кілька уривків з цього твору, роля О. Дівовича була навіть більша, ніж переписувача. Горбань вважає, що, “подібно пізнішій родині патріотів Полетик... ми маємо таку ж родину Дівовичів, що своїми науково-літературними працями боронили “всю Малую Россію”. Хоч думка Горбаня й не може бути прийнята в повній мірі¹¹⁾, але, справді, Олекса Дівович, як і його брат Семен, належав до того ж кола української інтелігенції середини й другої половини XVIII століття, що було перейняте ідеями й традиціями українського автономізму. Безперечний ідейний та літературний зв'язок поміж “Описанієм о Малой Россіи” Покаса й “Разговором Великороссіи с Малороссіей” Дівовича (для якого твір Покаса послужив історичною основою) — з одного боку, й безпосередній зв'язок кожного з цих творів з “Історією Русів” — з другого боку, переконливо свідчать про те, що Олекса Дівович був ідейно й політично близький до Новгородсіверського патріотичного гуртка 1780—1790-их років, з яким його в'язали також особисті й родинні обопільності.

Олекса Дівович помер десь у 1790-тих роках¹²⁾.

⁹⁾ Окрім того він мав маєток у слободі Шматовці (Почепівської сотні) й хутір Рожки (Балканської сотні).

¹⁰⁾ Від цього шлюбу О. Дівович мав 7 синів (з них 4 були моряками, а 3 служили в армії) і доньку, одружену з Іваном Гавриловичем Огієвським.

¹¹⁾ Про це див. нашу розвідку “Григорій Покас та його “Описаніє о Малой Россіи” (1751 р.)”. — “Науковий Збірник” УВАН у США, т. I, Нью-Йорк, 1952.

¹²⁾ Остання згадка про нього в дворянських реєстрах Новгородсіверського намісництва р. 1790.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

- 1) Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонди:
 - а) Малоросійської Колегії, 1768 р.;
 - б) Новгородсіверського Намісницького Правління;
 - в) Збірка Археографічної Комісії, справа ч. 395, 1767 р., арк. 2.
- 2) "Опис Новгородсіверського Намісництва (1779 - 1781)", Київ, 1931, стор. 190.
- 3) "Списки Черниговских дворян 1783 года", Чернігів 1890, стор. 82 - 83, стор. 96, прим. 4.
- 4) "Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи", відд. II, том I ч. 1 і 2. Київ, 1904.
- 5) А. Васильчиков, Семейство Разумовскихъ, т. I, СПб, 1880, стор. 257.
- 6) М. Возняк, Історія української літератури, т. III, ч. 2, Львів 1924, стор. 417-418.
- 7) М. Горбань, Нариси з української історіографії, ч. I. Новий список літопису "Краткое Описание Малороссіи", Харків, 1928.
- 8) М. Грушевский, Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. "Известия Академии Наук СССР", 1934, VII серия, ч. 3, ст. 221.
- 9) С. Єфремов, Історія українського письменства, Київ, 1911, стор. 102.
- 10) "Записки Отдела Рукописей Всесоюзной Библиотеки им. Ленина", в. V, Москва, 1939 стор. 64 - 65.
- 11) І. Крип'якевич, До історії Українського Державного Архіва в XVII в. ЗНТШ, т. 134 - 135, 1924, стор. 77.
- 12) А. Лазаревский, Описание Старой Малороссіи, т. I, Київ, 1888, стор. 295.
- 13) В. Модзалевский, Малоросійскій Родословникъ, т. II, К. 1910, стор. 449 - 450; т. III, К. 1912, стор. 184, 721.
- 14) О. Оглоблин, Опанас Лобисевич (1732 - 1805) — "Літературно-Науковий Збірник", III, Коріген - Кіль, 1948.
- 15) О. Оглоблин, Григорій Покас та його "Описание о Малой Россіи" (1751) — "Науковий Збірник" УВАН у США, I, Нью-Йорк, 1952.
- 16) П. Пекарский, Історія Императорской Академіи Наук, т. II, СПб, 1873, стор. 689 - 692.
- 17) Н. П.(етров), "Разговор Великороссіи с Малороссіей". "Историческій Вѣстник" 1881, май, "смѣсь", стор. 199 - 200 ("заметки и поправки").
- 18) Н. Петровъ, Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей (літературный памятник второй половини XVIII вѣка). "Кіевская Старина", 1882, т. I, лютий, стор. 313-325 (розвідка), 325 - 365 (текст).
- 19) (Н. Петровъ), Дополненіе "Разговора Великороссіи с Малороссіей". "Кіевская Старина", 1882, т. III, липень, стор. 137 - 148.
- 20) Н. Петровъ, Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревського въ украинской литературе XVIII вѣка. Афанасій Кирилловичъ Лобисевичъ "Статьи по славоновѣдѣнію", в. I, СПб, 1904, стор. 58 - 59.
- 21) Н. Петровъ, Кіевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая. — "Труды Кіевской Духовной Академіи", 1911, т. I, стор. 88 - 94.
- 22) В. Романовський, Нариси з архівознавства, Харків, 1927, стор. 75 - 76.
- 23) И. Теличенко, Скорбний листь історіи архива Малоросійської Колегії. "Кіевская Старина", 1889, II, стор. 452, 453.
- 24) Д. Толстой, Академическій университетъ въ XVIII стол. по рукописным документамъ, Архива Академіи Наук, СПб, 1885 стор. 51 - 56.
- 25) "Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Създа", Ч., 1908. стор. 54, 55.

Любомир Винар

ПЕРЕЇЗД БРУНА-БОНІФАЦІЯ З КВЕРФУРТУ ЧЕРЕЗ КИЇВ ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО (1006–1007 Р.)

*Вельмидостойному Професорові Докторові
ОЛЕКСАНДРОВІ ОГЛОВЛИНОВІ
з нагоди його 35-літньої наукової діяльно-
сти присвяжує ту скромну працю —*

а в т о р.

Історичні джерела, що безпосередньо або посередньо відносяться до часів Володимира Святославича, заслуговують на обширні коментарі. До новіших часів дуже мало збереглося безпосередніх документів (листи, грамоти, записки) князів, бояр і духовенства, що без жадних тенденційних “легенд” зуміли б відтворити їхні державотворчі концепції, як і взагалі тогочасне життя. Часи татарського лихоліття знищили безліч неоцінних, писаних пам’яток княжої України-Русі.

Інтересним джерелом для студій діяльності Володимира Великого є лист католицького єпископа, а zarazом німецького місіонера *Бруна Боніфація з Кверфурту* до німецького цесаря Генриха II-го, прозваного “Побожним” (1002—1024). В цьому листі, зі зими 1008 року Бруно згадує про свою коротку затримку в Києві і про зустріч з Володимиром Святославичем. Українські історики своєчасно звернули увагу на цей цінний документ, але не завдали собі труда докладно його проаналізувати. Проф. М. Грушевський доволі загальною згадує про побут Бруна в Києві й про його поїздку в печенізькі землі¹⁾.

Деякі наведені ним цитати з листа німецького місіонера, як описля джерельно виказав д-р Іван Франко²⁾, були неточні.

Можливо, що проф. Грушевський не мав змоги безпосередньо запізнатись зі змістом згадуваного листа, лише користувався принагідними рецензіями, або критичними нотатками про першу працю, що містила в собі згаданий лист. На увазі маємо розвідку А. Ф. Гільфердинга, що появилася в Москві 1856 року³⁾.

Майже в усіх обширніших працях наших істориків, зв’язаних з часами Володимира Святого, *епізодично* згадують про переїзд Бруна з Кверфурту через Київ. Перший повний переклад листа німецького місіонера на українську мову опублікував Іван Франко в своїх критичних примітках до історії Грушевського⁴⁾, виправляючи всі неточності. Проте й в коментарях І. Франка обширніше не навітлено діяльності Бруна, а з деякими його думками сьогодні вже важко погодитись. Українська історіографія до тепер не має жадної обширнішої

¹⁾ Грушевський: *Історія України - Русі*, т. I, ст. 209.

²⁾ Іван Франко: “Причинки до історії України - Русі” ст. 113, Львів 1912 (Бруно із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.).

³⁾ А. Ф. Гільфердинг: *Незванное свидетельство современника о Володимире Святом и Болеславе Храбром*; *Русская Беседа* ч. I, Москва 1856.

⁴⁾ Іван Франко, цит. пр. ст. 113 - 123.

праці про Бруна і його переїзд через Київ у 1006 році. В чужинецьких виданнях знаходимо декілька текстів листа Бруна⁵⁾), які годяться з перекладом Івана Франка⁶⁾). Саме тому бажавмо цю прогалину виповнити нашою розвідкою про зносини Бруна з Володимиром Великим. Діяльності Бруна присвячено відносно велику літературу⁷⁾), що доволі точно відтворює його життя. В доповненні наших дослідників подаємо ще й джерельну нотатку до цієї теми проф. І. Борщака^{7а)}). Проте ця література дуже побіжно відноситься до побуту Бруна в Києві й до його місійної праці серед печенігів.

Бруно з Кверфурту (970—1009) був типовим німецьким місіонером схоластичної доби, який ціле своє життя присвятив поширенню

⁵⁾ Epistola Brunonis — Monumenta Polonica Historica. Ed. Bielowski, pp. 224-28 t. I, Lwow — Krakow 1864; H. G. Voigt: Bruno von Querfurt, pp. 436-45. Stuttgart 1907.

⁶⁾ Іван Франко, перекладаючи листа Бруна, користувався працею В. Гізебрехта "Geschichte der deutschen Kaiserzeit" p. 600-604, B. II, Brunswick 1863. Текст даного листа Гізебрехт передрукував зі згадуваної праці Гільфердина, який у свою чергу переложив листа з доволі пізнього латинсько-німецького рукопису зготовленого в Касселі Уффенбахом в 1716 році. Згаданий рукопис знаходився у міській бібліотеці Гамбургу (Historica Nr. 321).

⁷⁾ Для кращого перегляду подаємо список найновішої літератури, що посередньо або безпосередньо відноситься до діяльності Бруна: H. G. Voigt: Bruno von Querfurt — Moench, Eremit, Erzbischof der Heiden und Maertyrer; Stuttgart 1907; H. G. Voigt: Brun von Querfurt und seine Zeit. Stuttgart 1909; Heine: Der heilige Brun von Querfurt. Querfurt 1882; F. Hybl: Bruno of Querfurt. Czech. Hist. Revue, Vol. 7. 1898; St. Zakrzewski: Boleslaw Chrobry Wielki, Lwow 1925; Z. Karnowska: Dzialalnosc sw. Brunona z Kwerfurtu na gruncie polskim w zwiazku z ideologiczna podstawa panstwa Boleslawo Chrobrego. Sprawozd. Tow. Nauk. Warszawa 1928, t. XXI; Z. Koczys: Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasow Boleslawow. Roczniki misjologiczne. Warszawa 1934; Francis Dvornic: The making of Central and Eastern Europe. London 1949; Dm. Doroschenko: Die Ukraine und das Reich. 9 Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Literatur und Geistesgeschichte. 1942. І. Борщак: L'Ukraine dans la litterature de l'Europe occidentale, Paris 1935; W. Abraham: Powstanie organizacyi Kosciola lacinskiego na Rusi. Lwow 1904; T. Ediger: Russlands aelteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der roemischen Kurie. Halle 1911; A. Amman: Ost-slavische Kirchengeschichte, Wien 1950; А. Вороновъ: Латинскія мисіонери въ Кіевской Русі въ X и XI вѣкѣ — Труды Ист. Общ. Нестора Лѣтописца, III, 1879; С. Томашівський: Вступ до історії Церкви на Україні. Записки ЧСВВ т. IV, 1-2, Жовква 1932; Н. Полонська-Василенко: Київ часів Володимира та Ярослава Мудрого, Прага 1944; І. Огієнко: Історія Української Церкви, Гіршберг 1946; о. Іриней Назарко: Святий Володимир Великий, Рим 1954.

^{7а)} У своїй праці проф. Борщак згадує коротко про Бруна та подає головну літературу, що частинно доповнює нашу бібліографію про життя й діяльність цього німецького місіонера. Він пише: "...У своєму звідомленні до імператора Генриха II Бруно назвав Володимира "Senior Ruzorum". Портрет Володимира, накреслений Бруном, дуже подібний до зображення Володимира з Літопису Нестора й "билни". Оригінал листа Бруна з початку XI століття зберігся в бібліотеці міста Кассель. Одну копію використав був славний археолог Уффенбах 1716 р. і вона є з його архівом у бібліотеці Гамбургу. З огляду на важність цього документу слід звернути увагу на наступні видання:

Jahrbuecher fuer Slavische Literatur —, Kunst und Wissenschaft (Leipzig — Bautzen, p. 327-333).

Temoignage d'un contemporain sur Saint-Vladimir, publiee pour la premiere fois en francais par le price Aug. Galitzin (текст латинський і французький переклад. Paris, 1861, in 16, IV + 77 pages).

Kolberg, Der Heilige Brunon von Querfurt (Zeitschrift fuer Geschichte... Ermlands, 1886, XIII, pp. 1-108) — Franz Miklosich, Zacharius Conrad von Uffenbach. Brief des Heilig. Brun an Kaiser Heinrich II (Wien, 1859).

Elie Borschak, L'Ukraine dans la litterature de l'Europe occidentale (Extrait du Monde Slave, 1933 — III, IV; 1934 — I, II, IV; 1935 I), 1935, p. 5.

християнської віри між поганами центрально-східньої Європи. Високу освіту одержав в тодішньому культурному осередку Німеччини — Магдебургу, де вчив його відомий в тому часі магістер Гедан. До цієї школи також ходив приятель Бруна, знаний німецький хронікар Тітмар Мерзебурзький. Бруно походив з саксонської княжої родини і тим самим був споріднений з імператорською родиною саксонського дому. По закінченні освіти він доволі довго сповняв роль придворного капеляна Оттона III (983—1002). Разом з ним відбув свою прощу до Риму (приблизно 1000—1001 рік). В Італії він постановив на деякий час залишитись у монастирі св. Боніфація біля Равенни (Pereum), заснованого в честь чеського святого Войцеха, який згинув підчас своєї місії в Польщі. В Равенні, як пише чеський учений, "seznámil se tam se sv. Romualdem a vstoupil do jeho nove zalozene benediktinske kongregaci kamaldolska"⁸). В цьому монастирі молоді священики підготовлялись до своїх майбутніх місійних подорожей. Там правдоподібно Бруно познайомився з основними принципами старо-болгарської мови, яку мав уживати серед кочових народів, що межували зі словянськими державами.

В міжчасі німецький імператор бажав післати до словянських країн кількох монахів заложити новий місійний центр у східній Європі. Про це докладно згадує Бруно в своїйому пізнішому творі "Vita Quinque Fratrum"⁹). Бруно добровільно згодився поїхати до Польщі проповідувати слово Боже серед прусько-балтійських племен, але перед тим бажав одержати благословення від папи Сильвестра II, а тому з монастиря вдруге подався до Риму.

В Римі мав одержати благословення папи і відтак повернувся до Регенсбургу в Німеччині. Тітмар Мерзебурзький оповідає, що Бруно привіз з Риму "Pallium" — єпископську інсигнію і за дозволом Генриха II, архієпископа Мерзебургу Таїн висвятив його на єпископа¹⁰).

Після висвячення на єпископа Бруно зачав підготовлятися до місійної подорожі до Польщі, якої з незалежних від нього причин тоді не відбув.

Німецький імператор Генрих II за часів свого володіння мав цілу низку непорозумінь зі своїм васалем, польським королем Болеславом Хоробрим, що згодом розгорнулися в отверті війни. Перша фаза німецько-польської війни закінчилась аж в 1005 році¹¹). Це була, на мою думку, основна причина відложення Брунової місії до Польщі. Не зважаючи на те, деякі історики намагаються доказувати, що Бруно вже в ранніх роках тисячного століття прибув до Польщі. Ст. Закшевський висунув навіть гіпотезу, що Бруно відбував свої поїздки з ініціативи й в інтересах Болеслава Хороброго¹²). Це наświetлення польського історика не має жадних поважніших джерельних обґрунтувань.

⁸) Ottav Slovnik Naučný, str. 799, t. IV, Ilpara 1891.

⁹) Vita Quinque Fratrum — M. 2. Mon. Germ. Hist. Scrip. XV. p. 719. (ed. R. Kade).

¹⁰) Chronicon Thitmari Merseburgensis VI. Ms. 96-5. M. G. H. N. S. pp. 386-88. (ed. R. Holzmann 1935).

¹¹) H. Zeissberg: Kriege K. Heinrich II mit Boleslaw I von Polen. (Sitzungsberichte der K. K. Akademie d. Wissenschaft, B. 57). F. Baethen: Zur Geschichte der ältesten Deutsch-Polnischen Beziehungen. (Altpreussische Forschungen, 113, 1936).

¹²) St. Zakrzewski, op. cit., p.p. 209-26.

Проф. Полонська у своїй праці також подає, що Бруно зразу поїхав до Польщі, мовляв: “Року 1003 він поїхав до Польщі, кілька років провів там та в Угорщині і року 1008 прибув до Києва з метою переїхати далі, щоб християнство проповідувати печенігам”¹³). Простудіювавши численну літературу, що відноситься до діяльності Бруна, ми заступаємо погляд, що Бруно в цьому часі не мав змоги поїхати до Польщі. Натомість видно, що свою першу місійну подорож Бруно з Кверфурту відбув до краю т. зв. “Чорних Угрів” — оселих над долиною Тисою, і серед них перебував майже цілий рік. Це приблизно 1003—1004 роки. В тому часі місіонар навернув багато “чорних угорців”¹⁴). Опісля вертається Бруно до Магдебюргу, в якому перебуває дуже коротко. Вже наступного року виїжджає вдруге на Угорщину з наміром продовжувати свою місійну працю серед “чорних угрів”. Як зазначає Дворнік: “during the spring of 1005 went back to King Stephan to start missionary work in the territories governed by Achtum. They come under Stephan suzerainty and included the lands between the Danube, the Tisza and Koros rivers and Transylvania”¹⁵... Слід згадати, що Бруно виїхав на Угорщину тайком, без згоди німецького цісаря. Про це він згадує у своєму листі до Генриха II. “Ваш брат, найлюбіший єпископ Бруно, коли я перебував на угорській землі, сказав мені, що Ви королю, дуже турбуєтесь моїм побутом і дуже боїтесь, щоб я не пропав”. На увазі має Бруно посольство Генриха II до угорського короля Стефана Святого, яке przypadково викрило перебування Бруна на угорському дворі. Бруно не вернувся додому, лише вирішив за допомогою київського князя дістатись до землі печенігів, які уважались тоді в Європі за найжорстокіших поган. Саме в тому часі в Угорщині були послы від Володимира. Бруно скористав з нагоди й прилучився до княжих послів, що відїжджали до Києва. В історіографії ще до сьогодні не устійнені дати прибуття Бруна з Кверфурту до Києва. Наприклад в Енциклопедії Українознавства подано аж дві дати¹⁶), які на нашу думку помилкові. Франко заступає погляд, що Бруно прибув 1008 року¹⁷), а Дворнік твердить, що Бруно в 1007 році був уже в Польщі¹⁸). Розглядаючи ці суперечні вістки й листа самого Бруна, приходимо до висновків, що Бруно прибув до Києва в 1006 році, а вдруге вертався через Київ в погатах 1007 року. В Угорщині, як зазначає Бруно, провів “цілий рік”. Отже від 1005 до 1006 р. Відтак подався до Києва, а звідтіля до печенігів. Серед печенігів перебув пів року, а опісля вдруге перебував у Києві. За другим разом правдоподібно, Бруно довго не задержувався в княжому городі, тільки скоро подався до Польщі, де очіку-

¹³) Проф. д-р Н. Полонська-Василенко: “Київ часів Володимира та Ярослава”, ст. 19. Прага 1944.

¹⁴) І. Франко, цит. пр. стор. 111: — пише, що Бруно в 1004 році вернувся з Риму. Бруно повернувся з Риму один рік скоріше, як виходить з твору самого Бруна. В Угорщині він був двічі. Франко у своїх замітках не відзначив першого побуту Бруна в Угорщині.

¹⁵) F. Dvornik, op. cit. p. 201.

¹⁶) “Енциклопедія Українознавства” т. I, кн. II. У відділі політичної історії подано 1008-ий рік (ст. 416) — у відділі історії церкви 1009-ий рік (стор. 603).

¹⁷) І. Франко, цит. пр. стор. 112.

¹⁸) F. Dvornik, op. cit. p. 202.

вав його польський король й церковні достойники. Болеслав зустрів його дуже привітно, про що Бруно точно згадує в листі: “Насамперед король Болеслав, який дуже ласкаво бажав мені силами душі й тіла допомогти навернути Прусів і готов був для цієї цілі не пожаліти ніяких грошей, тепер перешкоджений війною, яку премудрий цісар уважав доцільним йому видати”. В дальшій частині листа, Бруно просив, щоб Генрих II не звертав своєї зброї проти християнських володарів, тільки замирився з Болеславом, якого уважав за доброго християнського короля.

Проживаючи в Угорщині, а відтак у Польщі, Бруно написав два твори¹⁹), що дуже інтересно описують місійні виправи монахів, а зокрема мученицьку смерть Адальберта - Войцеха. З Польщі він вислав зі своєї групи декількох місіонарів до Швеції, де їм вдалося охрестити короля Оляфа (995—1029), якого за це прозвали Святим. Ранньою зимою 1008 року Бруно подався зі своїми товаришами на пруські землі, бажаючи проповідувати слово Боже серед поганських племен ятвягів. Це був останній вимарш Бруна з Кверфурту. 14 лютого 1009 року його разом з іншими місіонарями постигла мученича смерть. Всім учасникам місії ятвяги повідрізували голови.

Після смерті Бруна мала з'явитися книга невідомого автора п. н. “Liber Gestorum Brunonis”, що нажаль не доховалась до новітніх часів.

В особі Бруна християнська церква втратила одного зі своїх найвідважніших й наймудріших місіонарів.

II.

Київ часів Володимира Великого вже був добре знаний у Середній Європі. Проф. Полонська пише: “Цікаво, що відгуки про Київ, як культурно-промисловий осередок X ст., доходять до далеких рейнських берегів. В “Трактаті о ремеслах” чернець рейнського монастиря X ст. ставить Київську Русь на друге місце після Константинополя й завважує, що вона славиться чудовими виробами — емальями, черню тощо”²⁰). Арабські письменники Аль Масуді, Аль Істахрі, Ібн Хаукаль і другі також описували Київ, як один з найвизначніших осередків тодішньої торгівлі. Прийняття християнства Володимиром приводить до розквітання старо-українського мистецтва й літератури, як також сприяє налагодженню добро-сусідських відносин з іншими християнськими державами. Недаром Титмар Мерзебурзький, на основі оповідань німецьких купців і військовиків, змалював Київ, як місто церков й торговельних ринків²¹) (400 церков й 8 ринків).

В Енциклопедії Українознавства подано, що: “Єпископ Бруно-Боніфатій, родич цісаря Оттона III, що відвідував Київ по дорозі до печенігів 1008 р. описував у листі до цісаря Генріха II двір *Володимира, називаючи Київ одним з найбільших міст Європи*”²²).

¹⁹) На увазі маємо вже згадуваний твір — “Життя п'ятьох братів” і “Passio St. Adalberti” — Fontes Rerum Bohemicorum. V. I, pp. 266-304. Prague 1871. (Ed. J. Emler...

²⁰) Проф. д-р Н. Полонська, цит. пр. стор. 20.

²¹) Chronicon, op. cit. IX, 32. M. G. H. S., N. S. IX p. 530.

²²) Енциклопедія Українознавства, том I, кн. II, стор. 416.

В праці проф. Полонської читаємо, що: “Свої враження від Києва та Князя Володимира Бруно-Боніфачій докладно описав у листі до імператора Генриха II”²³). Читаючи листа Бруна з Кверфурту до Генриха II, приходимо до висновків, що він взагалі не описував двора Володимира Святославича, як також не подавав жадних точніших описів Києва, обмежуючись доволі короткими, але річевими заввагами про Володимира й підзненні границі української княжої держави. Бруно писав²⁴): “Діла Господні відкривати та визнавати почесна річ, а особливо перед Вами я не повинен мовчати, за якого святою намовою я став єпископом і висланий Святим Петром, несучи євангеліє язичникам. Оце вже цілий рік сповнив свої дні та місяці, від коли довго й дармо просидівши в Угорщині, ми покинули цей край і добилися до найжорстокіших із усіх язичників — печенігів (Pezenegos). Князь Русів, великий своїм царством і багатствами, держав мене місяць у себе проти моєї волі, неназе я добровільно хотів сам себе погубити, і переконував мене, щоб я не йшов до того нерозумного народу (irrationem gentem), де не знайду жадної користі для душі, лиш хіба для себе смерть і то найганебнішу. Та коли не міг відмовити мене, і про мене недостойного перелякав його якийсь привид (visio), сам зі своїм військом відпровадив мене до крайньої границі своєї держави, яку проти ворогів козовиків обгородив з усіх боків дуже міцним і довгим гастоколом (sepe). Коли ми доїхали до його краю, ми зупинились перед воротами. Тоді він зсів з коня на землю, а коли я з товаришами пішов наперед, він зі своїми воеводами пішов за нами, аж доки ми не дійшли до воріт. Він сам зупинився на одному горбі, а ми станули на другому горбі (colle). Я взяв хрест у руки й ніс його співаючи святу пісню: “Petre amas me? Pasce oves meas!”. Коли ми скінчили антифон, князь прислав до нас свого воеводу, який переказав нам слідуєчі слова: “Допровадив я тебе сюди, де кінгиться наша земля, а позинається ворожа. Богом молю тебе, щоб ти не тратив даремно життя на мою неславу. Знаю, що завтра перед третьою годинною тебе без жадної прижини жде гірка смерть. Я відповів йому: “Нехай Бог отворить тобі рай, так, як ти отворив нам вхід до язичників”. Оце все, що Бруно написав про свою першу зустріч і прощання з Володимиром Великим. Наведений уривок з листа Бруна містить в собі багато цікавих і важних даних про індивідуальність Володимира Святославича.

Часи князювання Володимира Великого були переломовою епохою в формуванні київської імперії на сході Європи. На фоні політично розсварених європейських держав — Київська Русь чимраз кріпшала, стаючись одною з найбільших тодішніх європейських мілітарних потуг. Тому й потверджує німецький місіонар, що “Руський князь великий своїм царством і багатством”.

Сердечне піклування київського князя Бруном свідчить, що в тому часі в Києві не робили жадних різниць між візантійськими й болгарськими місіонарями та німецько-римськими. Отже не було будьяких

²³) Проф. Н. Полонська, цит. пр. стор. 20, підкреслення мої — Л. В.

²⁴) Переклад листа Бруна подаємо за І. Франком, одночасно порівнюючи з перекладом Н. Voigt-a.

обрядових вирізень²⁵). Особистий супровід Володимира, який відпроваджував німецького місіонера аж до своїх південних границь, доказує, що князь надавав великої ваги визначнішим чужинецьким гостям, а тому не диво, що він намагався відмовити Бруна від такої ризикованої подорожі на печенізькі землі. Володимир уважав собі великою ганьбою, якщо Брунові щось злого могло б притрапитись у сумежній країні.

Друга характеристична риса київського князя, яку пізнаємо з листа Бруна, це забобонність Володимира. Звичайно це явище в початках XI століття наскрізь зрозуміле й логічне. Як бачимо, часами забобонність могла бути одним з головних стимулів у формуванні потягень князів.

Хибну заввагу щодо привида (*visio*) Володимира Святославича знаходимо в новій праці Дра. Григорія Лужницького. Спершу автор коротко пише про прибуття Бруна до Києва й намови Володимира, щоб німецький місіонер закинув свої пляни щодо печенігів. Згодом цей самий автор пише, що Володимир вже більше не настоював на своїх порадах, бо “як каже літописець, мав лихий сон”²⁶). Помилковість автора заключається в наведених словах літописця про “лихий сон” Володимира. Жадний український, ані німецький чи візантійський літописець того часу, не згадував про якийсь “сон” Володимира. Одинокую згадку знаходимо в листі самого Бруна, одначе він виразно пише про привид. Дуже інтернасна згадка Бруна про фортифікації південних границь України. Це було одиноке місце з листа Бруна, на яке проф. Грушевський звернув свою увагу, мовляв: “Звісний місіонер Брунон, бувши в Києві за Володимира, сповідає як самовидець, що Володимир оточив Київ від Печенігів “дуже міцною й довгою огорожею”. Цю огорожу з проробленими в ній воротами бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів”²⁷). Вже Іван Франко в своїх замітках писав, що проф. Грушевський попе-

²⁵) Деякі історики церкви дуже тенденційно наświetлюють ці події, хоч на те немає жадних джерельних підстав. Напр. д-р Лужницький в своїй праці “Українська церква між Сходом і Заходом”. Інші автори цілком промовчують побут Бруна в Києві, чим ослабили свої праці. Напр. гляди: М. Д. Приселковъ: *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.*, 1913. Тенденційно місію Бруна наświetлено в *Праці Теофіля Кострубі “Нариси з церковної історії України від X-XIII століття”*, Торонто 1955 стор. 5. Автор намагається переїзд Бруна через Київ втягнути в нездорову атмосферу полемічних доказів про католицько-римський чи візантійсько-болгарський обряд Київської Русі, мовляв: “Так воно і ясно, не міг би хіба католицький єпископ не старатися найперше повернути князя схизматика, ніж користати з його помочі в місійній праці”...

Доволі об’єктивно згадав про побут Бруна в Києві о. Урнней Назарко в своїй монографії про Володимира Великого на 139 ст. На нашу думку важко зв’язувати місійну подорож Бруна до печенігів з припущенням існування якогось давнішого пляну, укладеного з Сильвестром II, як це робить автор. Причину спільного візду Бруна до Києва, а звідтіл в печенізькі землі приходиться перш за все шукати в тодішній політичній ситуації. Німецько-польські війни (перша фаза) перешкодили йому проповідувати християнську віру серед пруських племен — тому Бруно подається в українські південні степи зайняті печенігами, бажаючи не марнувати часу своїм вічуванням на дворі Стефана Святого.

²⁶) Д-р Гр. Лужницький: “Українська Церква між Сходом і Заходом” стор. 44. Філадельфія 1954.

²⁷) М. Грушевський, *цит. пр.* стор. 209.

рекручував деякі цитати з листа: “Отсей уступ Історії проф. Грушевського, писав Франко, о стілько недокладний, що в ньому не подано дати, коли Брунон був у Києві, натомість сказано безпідставно, що Володимир окружив Київ огорожею, коли тим часом Брунон оповідає, що до огорожі треба було їхати аж два дні”²⁸⁾).

З оповідання Бруна видно, як Володимир Великий розбудував цілу оборонну систему укріплень, що були сполучені міцним частоколом. Звичайно біля вихідних воріт-фортечок зважди була сторожа, яка пильно слідувала за рухами степовиків. Такі укріплення, як відомо, були збудовані над річкою Стучною й над Десною, Трубежем та Сулою на Лівобережній Україні. Останки цих фортифікацій залишились й до нових часів, у формі земляних валів. Оборонні укріплення Володимира відіграли велику роль в боротьбі Київської держави з інвазією печенігів.

Відношення печенігів до київської держави назагал відоме. Візантійський імператор у творі “De administrando imperio” — писав: “Коли ромейський (візантійський — Л. В.) цар живе у мирі з печенігами, то ані Русь, ані тюрки не можуть чинити ворожих нападів на ромейську державу; не можуть вони домагатися від ромейів великих грошей і дарунків, як заплати за мир, бо бояться сили, яку цар за допомогою того народу може їм протиставити на випадок їх походу на ромейів. Печеніги, зв’язані приязно з імператором і заохочувані посольствами та дарунками, легко можуть нападати на землю русів і тюрків, брати в неволю їх дітей і спустошити їх країни”²⁹⁾). Печеніги були переважно зручним, а zarazом небезпечним інструментом в руках візантійських цісарів, які намагались не допустити до швидкої розбудови київської імперії. Смерть Святослава Завойовника, батька Володимира Великого, якого підступно замордував печенізький ватажок Куря, була одною з політичних інтриг Візантії.

Деколи наїзди печенігів на київські землі відбувалися за ініціативою самих княжих “русів”, які переходили в печенізький табір і згодом наводили зі степу кочовиків. Клясичним прикладом була роль Варяжка, уявного отрока кн. Ярополка Святославича: “Варяжко же видѣвъ, яко убьень бысть Ярополк бѣжа съ двора в Печенѣги, и много воева Володимира съ печенѣги”³⁰⁾). Згодом деякі князі в своїх політичних інтригах використовували племена номадів, які наймались до них на службу. Ці часи популярно називаємо в нашій історії “руїною”.

В дальшому тягу свого листа Бруно описує свій побут між печенігами. “Три дні, писав він, ішли ми й ніхто не нападав на нас. Третього дня, це було 6-го лютого, водили нас під мечі три рази, рано, вполудне й вечером із похилими шиями, щоб нас повбивати, і всі три рази від нападаючих нас ворогів, так допустив Господь і Проводир наш Св. Петро — чудесним знаком вийшли ми без образи. В неділю прийшли ми до більшого народу і нам дали приміщення, заки гонці не

²⁸⁾ І. Франко, цит. пр. стор. 113 - 14.

²⁹⁾ Переклад подаємо за Історією України — І. Холмського вид. Н.Т.Ш. Нью-Йорк — Мюнхен 1949, стор. 32.

³⁰⁾ Повесть временних лѣт (за Лавр. Літоп.) под ред. В. П. Адриановой - Перетц, т. II, 1950, стор. 55.

скликали весь народ на збір. Оце в дев'яній під полудне покликано нас на раду, бючи нас батогами як коней. Нас зустріла безчисленна юрба з кровавими очима і підняла страшений вереск. Тисячі мечів, сокир піднялося над нашими головами. Мучили нас аж до ночі, самі між собою в незгоді, поки старшина того народу не вирвала нас силою з їх рук і, почувши наше оповідання, не зрозуміли, що для добра прийшли ми до їх краю. От так з волі чудотворного Бога і пресвятого Петра прожили ми серед того народу 5—6 місяців, обійшли три округи, а четвертої не торкалися, але з ньої прийшли до нас післанці від знатніших. Несповна тридцять душ на вернули на християнство, пальцем Божим ми зробили між ними мир, якого, як вони самі говорили, ніхто крім нас не міг зробити. “Сей мир — говорили вони до мене, — зроблений тобою. Коли правда, що ти навчаєш, ми всі радо зробимося християнами. Якщо той князь Русів буде хиткий у вірі, мусимо ждати війни тільки від нього, а не від християнства. З тою заявою прийшов я до князя Русів, який задоволений Бога ради дав у закладники свого сина, а я посвятив одного з наших на єпископа, який разом з тим князем сином подався в край печенігів. Отак для більшої слави та хвали Спасителя Бога дійшов християнський закон до народу найгіршого з усіх язичників, які живуть на землі”.

Записки Бруна про його побут серед печенігів є для нас дуже цінні, бо кидають частинно нове світло на печенізько-київські зв'язки³¹⁾.

Нотатки Бруна про “три печенізькі округи” відповідають запискам Конст. Порфірородного, який також згадував про печенізькі “чотири коліна”, які займали південні землі на схід від Дніпра. У 37-ому розділі “De administrando imperio” він пише, що “Пацінакія (Печенігія) віддалена від краю уців (половців) і від Хозарії на 5—6 днів дороги, від Алянїї 6, від Мордії 10, від Русі один день, а від Туркії (Угорщини) 4 дні, а вкінці від Болгарії пів дня дороги”³²⁾.

Тепер стане нам більше зрозумілий нагальний занепад печенізької орди в XI-ому столітті й їхня частинна асиміляція в сумежних полосах княжої України, що наступила за декілька десятків років. На увазі маємо внутрішні непорядки печенізької орди, що проявилися в гострих конфліктах між їхньою старшиною й простолюдям. Охрещення Бруном тридцяти номадів — це надзвичайно великий успіх німецького місіонера, якщо брати до уваги жорстокі обичаї і примітивне розумування кочових племен. Виринає питання, чи Бруно відносно миру між печенігами й Україною говорив у імені Володимира Великого? На нашу думку Володимир, як виходить з листа місіонера, відкидає всякі припущення про можливість співіснувати у мирному стані зі своїм південним сусідом. Мабуть хибно ці моменти інтерпретує

³¹⁾ Гл. реєстр літератури про печенігів у другому томі Історії України - Руси М. Грушевського стор. 526 - 27. Nimet Akdes Kurat: Histoire des Peischeneques, Paris 1947. А. Расовской: “Печенеги, торки и береди на Руси и в Угрии” Seminarium Kondakovianum, VI, 1 - 66; Praha 1933. Останніми часами на Колумбійському університеті відбулась доповідь д-ра К. Менгеса п. н.: “Половецько-слов'янські відносини”, в якій прелегент мав подати нове наświetлення зв'язків Київської Русі з кочовиками (Бюлетень УВАН у США, липень 1953 ст. 11).

³²⁾ І. Франко цит. пр. (Ще про хозар) стор. 100. -- Fontes rerum Bohemicarum V. I. fosc. 2, p. 11. V Pradze 1872.

Д. Іловайський, мовляв: “Повидимому Бруну помагало то обстоятельство, что он явился к Печенегам, как помиритель. Варвары охотно склонялись на миръ, и будтобы обещали даже все принять христианство, если этот миръ Русскимъ княземъ будет проченъ. По крайней мѣре такъ говорилъ Брунъ по возвращеніи въ Кіевъ”³³). З листа Бруна виразно вичувається, що печеніги не клали справу свого охрещення у функціональному зв'язку з перемирям з Київською державою, лиш навпаки вони старались передбачувати хиткість християнської віри у Володимира. Цю печенізьку думку підхопив І. Франко й зробив доволі штучні висновки. На основі печенізьких думок про Київського князя, він добачує “маленьку тинь, яка з його (Бруна Л. В.) оповідання паде на постійність його християнських переконань”³⁴). Опінія печенігів не може бути міродайною, характеризуючи “постійність його християнських переконань”... Для нас зрозуміло, чому печеніги передбачували “хиткість віри” у “князів Русів”. Цим вони бажали оправдати свої ворожі потягнення супроти княжої держави й укрити свої евентуальні майбутні виправи в київські землі. Важко також погодитись з Іваном Франком який до листа Бруна додає свої коментарі, мовляв: “Пробуваючи п'ять місяців у краю печенігів Брунон стрічав там окрім мандруючих і кочуючих ватаг також густіше заселені місця, в яких була досить вироблена громадська організація, але не було ніде одного володаря”³⁵). Бруно в своєму листі виразно не зазначає про “густіше заселені місця”, під якими в Франка мабуть слід розуміти осіле плем'я печенігів³⁶). Громадська організація печенізьких племен, на основі листа Бруна, аж ніяк не була “досить вироблена” — лиш навпаки там панувала майже анархія, а об'єднуючим моментом в печенізькій психіці була переважно жажда добичі.

В 1008-ому, а зглядно один рік раніше, як виходить з листа місіонаря, Володимир заключив з печенігами перемир'я. Ролю посередника вміло відіграв Бруно, який напевно зискав цим довіря печенігів. Здогадуємось, що за закладника Володимир вислав одного зі своїх нешлюбних синів. В літописах про цю подію немає жадної згадки. Перемир'я існувало приблизно аж до 1015 року, в якому літописець відзначає новий печенізький наїзд: “Печенѣгом идущем на Русь, посла противу им Бориса, бо сам в той час боленъ”³⁷).

³³) Історія Росії Д. Іловайського т. І. Москва 1876 стор. 81.

³⁴) І. Франко, цит. пр. стор. 123.

³⁵) І. Франко цит. пр. ст. 122.

³⁶) Свого часу декілька фактів про життя і діяльність Бруна з Кверфурту я подав у формі доповіді на одному з Академічних Вечорів “Зарева” в Клівленді (17. XII. 54). В дискусії мгр. Михайло Ждан згадав на основі археологічних дослідів проф. Курінного про правдоподібність існування т. зв. “степових Україн”, які були під печенізькою зверхністю. Звичайно ця проблема в нашій історіографії майже цілком не опрацьована. Аналогічно до існування т. зв. “татарських людей” можна припускати, що існувала якась “печенізька Україна”... Одначе сумніваємось, чи Бруно перебував у цій евентуальній руській етнічній групі серед печенізького моря дикуства й жорстокости. Бодай у листі місіонаря не знаходимо про таке явище жадного натяку.

³⁷) Цит. пр. ст. 89.

В нашій короткій праці не маємо змоги приділити більше місця взаємовідносинам книжкої Київської держави з печенігами. Загальниково лише ствердимо, що печеніги за часів князювання Володимира Великого являли собою грізну мілітарну

Володимир Великий дав Брунові якнайбільшу допомогу, як зазначає Тойнбі "Vladimir after wards gave facilities for a mission to the Pechenegs on the Great Western Bay of the Eurasian Steppe"³⁸⁾ — і своєю поведінкою здобув якнайбільше признання на тодішних європейських дворах. Залишається відкритим питання, чому Бруно промовчує в своєму листі вигляд самого Києва й околиці, через які йому доводилось переїжджати. Причину цієї мовчанки приходиться добачувати в головних інтенціях листа, якого Бруно присвятив головно намовам Генриха II налагодити добросусідські зв'язки з польським королем.

Перезід Бруна через Київ в 1006—1007 рр. являється лише одним коротким епізодом в ранньому періоді княжої київської держави. Він щераз наглядно доказує, що Україна початку XI століття мала численні зв'язки з Європою й грала головну ролю в тодішньому політичному укладі європейських сил.

II. Грицак

Ще про Київщину після татарського погрому

У своїй статті "Київщина після татарського погрому"¹⁾ старавсь я довести, що після татарської навали 1240-41 рр. Київ належав до держави Данила Романовича, князя галицько-волинського, за винятком, може короткого часу, коли там володів кн: Михайло чернігівський у 1240 рр.²⁾. Зокрема цікавивсь я виясненням, хто був князь Ярослав, якого воевода, Дмитро Єйкович, правив тоді в Києві³⁾. Я старався відкинути загальноприйнятну думку, що цей Ярослав — це Ярослав Всеволодович володимиро-суздальський, думку, яку піддержав і Грушевський, і намагався, слідом за Зубрицьким⁴⁾ і Шараєвичем⁵⁾, але на новішій речовій основі виказати, що цей Ярослав — це Ярослав Інгварович, кн. луцько-межибіжський, васаль Данила⁶⁾. Тепер я хочу подати новий доказ, що Ярослав володимиро-суздальський не володів Києвом, ані жадною іншою південно "руською" волостю в 1240 рр., що в Володимирі суздальському про це добре знали і з тим числилися, як з загальновідомим фактом. Документ, який маю на увазі, одночасно подасть деякий новий матеріал до істор. географії сх. Європи в XIII ст.

силу, перед якою дрижала візантійська імперія. Доволі обширно ці питання висвітлює В. Г. Василевський в своїй праці "Византия и печенги", де доказує, що лише через подрібніші студії діяльності печенівської орди можна краще відтворити зв'язки України з Візантією в X-ому і XI-ому століттях.

³⁸⁾ Arnold J. Toynbee: A Study of History. Vol. VIII. London 1954, p. 399.

1) Розбудова Держави, 3, 1954.

2) там же, ст. 23-5.

3) там же, ст. 23.

4) Д. Зубрицький — Ист. древняго Гал. руского княжества. Львів, 1855, III, ст. 155.

5) І. Шараєвич — Ист. Галицко-Волинской Руси. Львів, 1863. Ст. 105, 120.

6) II. Грицак — цит. праця, ст. 23.

У своїй статті (не дуже зрештою кріпкій методологічно й фактово) про відгуки Слова про Ігорів похід у моск. літературі XIII та XIV ст. А. Соловійов звернув увагу на уривок життєпису кн. Ярослава Всеволодовича, який подаю нижче:

По плѣненнн же Батыевъ великий князь Ярославъ обнови землю Суздальскую, церкви очистивъ от трупнн мертвыхъ и кости ихъ сохранивъ. Многи пришельцы утѣшы и множество людей събра; сами приходяху к нему в Суздальскую землю, от славные рѣки Днѣпра и от всѣхъ странъ Руския земли: Галичане, Волнистни, Кияне, Черниговци, Переяславци и славнии Куряне, Торопъчане, Мѣняне, Мѣшчижане, Смольняне, Полочане, Муромъци, Рязанъци; и вси подражаху храбрости его и обѣщеваху ся ему животь свой полагати за обаву християнскую⁷⁾.

З того уривка ясно видно, що:

- 1) в очах північного книжника сх. Європа ділилася на
 - а) Суздальську землю, і
 - б) Руську землю, яка протиставилася попередній,
- 2) Руська земля ділилася на “*страни*”, що не були під управою Ярослава Всеволодовича.

Руська земля представлена, як резервуар демографічних сил, що пливають у Суздаль, але вона політично до Ярослава не мала жадного відношення. З одного погляду на мапу видно, що до Суздальської землі в цитованому тексті включено й Новгород Вел. З джерел знаємо, що Ярослав володів у тому часі Новгородом, що він тоді тісно залежав від Суздаля, що по смерті Ярослава Новгород дістався Олександрові Ярославичеві, підчас коли в самому Володимирі засів Андрій⁸⁾. Цей стан не тривав довго, але, з малими винятками, він характеристичний для XIII ст.

Тепер подивімся на список тих “*стран*”, на які ділилася Руська земля; вони тут названі політ. іменами їхнього населення. Ці назви наглядно вказують, про які політично-адміністративні одиниці мова. Протиставленням “*стран*” Руської землі — землі Суздальській дістанемо точний список областей, якими Ярослав Всеволодович *не володів*: Галичина, Волинь, *Київ*, Чернігів, Переяслав, Курськ, Торопець (на півн. від Смоленська), Мінськ (півд. Полоччина), Смоленськ, Полоцьк, Муром, Рязань. Я поминув Мѣшчиж, бо нема ясности, як він попав у список. Соловійов здогадується, що це перекручене Вщиж на Сіверщині⁹⁾.

Таким чином дістаємо новий доказ, що володіння Ярослава Всеволодовича були територіяльно обмежені до Суздальщини й Великого Новгороду. Нема сумніву, що якби автор його панегіричного життєпису знав, що Ярослав володів у Києві, він про це згадав би: він зберіг очевидний сентимент до корінних земель Київської Русі (пор. вислів “*від славной ріки Дніпра*”).

Ця вістка володимиро-суздальського джерела перекликається з

7) А. В. Соловійов — *New traces of the Igor tale*. Harvard Slavic Studies. I, 1954.

8) G. Vernadsky — *Mongols and Russia*. New Haven, 1953, P. 147.

9) Соловійов — цит. праця, ст. 76.

10) *The Journey to the Eastern parts of the world... Translated... by W. W. Rockhill*. London, 1900. P. 25.

даними, які зберіг для нас папський нунцій до Монголії, Іван де Пляно Карпіні. Він писав: “в цьому часі Ярослав, вел. князь у тій частині Русі, що називається Суздаль, помер у великоханській столиці”¹⁰). Можна говорити, що вістка “Життя Ярослава” має тільки негативне значення, бо вона, хоч заперечує всяку думку про приналежність Києва до Ярославових володінь, не дає жадних даних, до кого саме Київ належав. Це правда; але вичислення країв, з яких складалася Руська земля, надто характеристичне: воно далеко не випадкове, а зроблене згідно з точним пляном, що без сумніву відповідав конкретним політичним факторам, відомим авторові “Життя”. Це є — географічне групування поодиноких земель. На півдні виразно бачимо окрему групу українських князівств, Галичину, Волинь, Київ, Чернігів, Переяслав, Курськ. Після неї виразно слідує верхньодніпровська (чи білоруська) група — Торопець, Мінськ, Смоленськ, Полоцьк. Треба зауважити, що автор свідомо добирає свої землі до списку: “білоруська” група не починається механічно від близького Чернігову територіяльно Смоленська, а навпаки, від Торопця. Цікаве, що Рязанське князівство вичислене цілком окремо — а територіяльно від білоруської групи було відділене саме чернігівською територією.

Цей поділ, чи добір, далеко не означає, що ті всі князівства творили якісь власні союзи, чи конфедерації. Нічого такого з джерела вичитати не можна. Але воно вказує, що існували певні геополітичні фактори в сх. Європі XIII ст., та що вони були добре знані сучасникам.

У зв'язку з вищесказаним хочу прослідити основніше вістку Карпіні про співвідношення між Данилом і Києвом у 1246 р. Хочу підкреслити, що вістки сучасника Карпіні мають велику вагу самі по собі: він усюди в описуваних краях побував особисто, був новою, неутраальною людиною в цілком новому оточенні; він занотовував вістки вповні епічно, не здаючи собі справи з їх важности для майбутнього дослідника. Тому його вістки, хоч скупі, тим цінніші для нас.

Карпіні каже, що князь Василько (Данило тоді був у дорозі до Батія) дав йому якогось “слугу” (очев. княжого урядника — тивуна), який мав дбати про його безпеку на шляху між Волинню й Києвом¹¹). Це не міг бути звичайний провідник, бо як пояснити тоді слова Карпіні, що “завдяки тому слугі ми були забезпечені від самих русинів”. Тут може бути тільки одне вияснення: населення простору між Володимиром волинським і Києвом було політично залежне від волинського князя. Коли Вацлав I чеський (1240-53) давав Карпіні свою ескорту, К. виразно зазначив, що ескорта мала його провести до границь Польщі¹²). Болеслав шлезький, з черги, дав йому ескорту аж до границі володінь Конрада мазовецького. Кожний князь давав, як з того видно, ескорту до границь своєї волости. те саме зробив і Василько. Карпіні вважав, що зустріч з Васильком була актом спеціальної Божої ласки¹³), бо “від нього ми довідалися тогніше про татарів”¹⁴). Василь-

¹¹) ...the Duke (Vasnylko) sent one of his servants with us as far as Kiev... We were safe... from the Ruthenians on account of this servant...

¹²) там же, ст. 2.

¹³) там же.

¹⁴) там же.

ко зобов'язався “зробити все можливе”, щоб допомогти Карпіні досягнути татарів¹⁵). Це зобов'язання Василька було однодійне й для поведінки київського тисяцького та місцевих бояр, бо вони дали Карпіні точні вказівки про дальшу дорогу, з яких К. записав цікавий деталь про різницю між європейськими і татарськими кінями¹⁶). Очевидно, що київська адміністрація була тоді в залежних від Василька (чи Данила) людей.

З чисто політичних моментів варто підкреслити, що Василько титулується “князем Русі”¹⁷), а Ярослав Всеволодович лиш “князем тої частини Русі, що називається Суздаль”¹⁸). Коли Карпіні приїхав до Києва, він завважив, що це є “столиця Русі”¹⁹). Все тут просте і ясне. Карпіні був сином фєвдального європейського суспільства, до того, дипломатичним агентом — його кожне слово має свій сенс і свою вимову. Треба додати, що, коли в поворотній дорозі, Куремса дав Карпіні власну ескорту, то вона мала відпровадити К. саме — до Києва...²⁰). Так два згадані джерела себе прекрасно доповняють: “Житіє Ярослава” каже нам, хто не володів у Києві, а звіт Івана де Пляно Карпіні — хто володів...

“Розвиток народньої творчости є лиш одною галуззю загального розвитку нації. Занепад одної галузі потягає за собою занепад іншої. Розвиток нації звизайно йде в різних галузях одночасно й одномірно. Після переваги розвитку в певних лиш напрямках стремить прискорено поширювати досягнення в усіх напрямках свого життя. Підоймою творчого розвитку одици і та цілого народу в сучасній добі служить національна свідомість, а назверхнім показником цього розвитку стає передусім — задність народу свідоми, жваво і безпосередньо реагувати гинами на кожну зовнішню спробу тамувати національний поступ. Джерелом поглиблення і поширення національної свідомости служить звизайно незвимушений, спонтанний, “неінтересовний” ідеалістичний гін до творчого виявлення “себе самого” і “собі властивого”. І коли “інтересовність” рушійної сили національної свідомости переважає над неумотивованим, інстинктовним прагненням нації “знайти себе” і себе гинно виявити, то національний розвиток може опинитися в замкненому колі”.

М. Вікул в “Розбудові Нації” 1934, ч. 3-4, стор. 76-77.

¹⁵) там же, ст. 3.

¹⁶) там же, ст. 4.

¹⁷) там же, ст. 2.

¹⁸) там же, ст. 25.

¹⁹) там же, ст. 4 Kiev which is metropolis of Ruscia.

²⁰) там же, ст. 31 ...gave us two Comans... as far as Kiev in Ruscia.

Марко Антонович

Проф. Д-р Микола Вікул 1888-1935

Його життя й ідеологічна діяльність

В С Т У П

Поміж численними передовими діячами українського націоналізму проф. д-р М. Вікулові належить своєрідне й почесне місце. Це місце він забезпечив собі не лише діяльною участю в організаціях Легії Українських Націоналістів та Організації Українських Націоналістів (ОУН), але й надзвичайно оригінальною й плідною працею в ідеологічному секторі. За сучасних обставин на жаль не всі його світоглядово-ідеологічні праці доступні, але й на основі тих небагатьох, що маємо під руками, можна показати непересічність, свіжість і глибину його думок.

Вони зокрема актуальні й цінні під сучасну пору, коли різні внутрішні противники українського націоналізму стараються знецінити роль українського націоналізму до декількох формулок, чи точок декалогу. Простудіювати численні світоглядово-ідеологічні, політичні, економічні, аграрні, культурно-мистецькі й ін. питання, що їх ставив і ставить український націоналізм у працях своїх передових діячів їм не під силу. А мусіли б навіть найзапекліші вороги українського націоналізму пам'ятати, що з численних праць таких діячів як напр.: Андрієвський, Богуш, Бойдуник, Бойко, Вассиан, Вікул, Голубенко, Грицай, Капустянський, Мартинець, Николішин, Ніцкевич, Книш, Ольжич, Оनाцький, Оршан, Сціборський і ін. вони могли б дуже багато навчитися собі на користь а ворогам нашого народу на загибель.

Між вичисленими нами іменами є цілий ряд діячів, що зосереджували свою увагу над окремими питаннями нашого життя, даючи напрямні українській політиці на довгі роки наперед. Цих напрямних здебільшого дотримуються нині навіть ті опоненти, що з легкої руки готові відсудити український націоналізм у цілому. Наскільки вони помиляються ми покажемо тут на прикладі несправедливо забутого проф. д-ра М. Вікула, що його досліди й висновки з студій над релігійним питанням зокрема нині, коли пристрасті релігійного фанатизму розгорілися знов до небезпечних розмірів, могли б спричинитися дуже до оздоровлення отруєної атмосфери.

БІОГРАФІЧНІ ДАНІ¹⁾

Батько Миколи Вікула, Павло був священником, що закінчив високу освіту в Духовній Академії в Києві. Одначе він не відразу отри-

¹⁾ За біографічні дані належить щира подяка пані Л. Вікул, вдові по покійному, що в листі з 25 серпня 1954 року дала багато цінних інформацій для нашої статті.

в Тбілісі на Кавказі, де 3 січня 1888 року народився йому син Микола. мав парафію а мусів деякий час учителювати в духовній семінарії Проте вже незабаром його родина переїздить до Кам'янця Подільського, гордої столиці краю над Смотричем, що був вужчою батьківщиною Вікулів. Тут минають дитячі роки М. Вікула, тут він здобуває початкову та середню освіту згідно з родинною традицією в духовному училищі та місцевій духовній семінарії.

Завдяки цікавій сімейній хроніці А. Свидницького: Люборацькі маємо майстерний малюнок кам'янець-подільської семінарії, як вона виглядала в другій чверті XIX століття, приблизно за пів століття до того часу, коли в ній здобував свою освіту М. Вікул. В ті далекі часи відбувалася там боротьба польських впливів і спадщини з наступаючим московським імперіялізмом. Для місцевого українського населення в тій боротьбі не було місця; воно знаходилося між молотом і кувалдою та нищилося як родина Люборацьких. Тому й описи Свидницького мають такий песимістичний настрій і сумне закінчення.

За учнівських часів М. Вікула ситуація була вже зовсім інша. Підтримуваний спеціальними законами, видаваними на протязі XIX століття для правобережної України, московський дух запанував скрізь у офіційному житті й, хоч він не знищив доосовно польського елементу, але почував себе, як зрештою всюди в Україні, цілком безпечно. Та вже набірала на силі українська стихія, що з початком століття розпочала нестримний наступ на московські позиції. Цей стихійний розріст українства майстерно змалював у своїх повістях Васильченко. Повний віри в свої сили й ударного розгону український рух без огляду на політичні різниці витворив у боротьбі проти обмеженого, оспалого й закостенілого московського самодержав'я ряд майбутніх діячів, що на своїх плечах винесли тягар української національної революції. Одним з них був М. Вікул.

Священнича кар'єра не була до-вподоби молодому Вікулові й після закінчення кам'янець-подільської духовної семінарії в 1908 році він переходить до київського комерційного інституту та в наступному році переїздить до Варшави, де студіює на природничому відділі неорганічної хемії. Після закінчення студій в 1913 році вертається до Кам'янця, де дістає посаду ляборанта в технічній школі (середнього типу). На цій посаді застала його революція 1917 року. Всеціло відданий українській ідеї він попадає в конфлікт з директором школи, москалем Биковим, і переважно русотяпськи наставленим учительським збором та переходить на посаду вчителя математики в місцевій учительській семінарії. Там він бере активну участь в українзації школи та ініціює усунення з посту директора москаля Соколова.

Коли українська влада заснувала восени 1918 року університет у Кам'янці, М. Вікула було покликано на посаду старшого асистента при кафедрі хемії. На цій посаді пробув він аж до листопада 1920 року, коли слідом за армією УНР довелося емігрувати, як подає один очевидець, буквально "пішки, лісом за кордон", (як писав О. Олесь у "Перезві") в голоді й холоді. В Тарнові М. Вікул працював деякий час директором департаменту в міністерстві віровизнань УНР. Після ліквідації цього міністерства М. Вікул переїхав на Волинь, де заробляв собі

на прожиток, виконуючи обов'язки секретаря та дяка в одного отця благочинного недалеко Володимира Волинського.

В 1922-ому році покликано М. Вікула на доцента при кафедрі неорганічної хемії в новозаснованій Українській Господарській Академії в Подєбрадах (Чехословаччина). Одночасно він студіює й робить докторат на Українському Вільному Університеті в Празі, де при філософічному факультеті існував природничий відділ з кафедрою хемії²⁾. В 1928 році д-ра М. Вікула іменовано професором Української Господарської Академії. Від 1929-го року проф. д-р М. Вікул постійно проживає в Празі, де працював м. і. в хемічних лябораторіях чеського Карлового Університету під керівництвом проф. Кржепелки. Цю працю й творчі задуми перервала передчасна смерть внаслідок апендициту 14 лютого 1935 року.

Цих кілька зовнішних дат біографії не може претендувати на повність. Щоб подати характеристику його особи треба було б мистецького пера. В усякому разі з власного досвіду можемо сказати, що нам не доводилося зустрічати людини з таким внутрішнім невідфальшованим теплом, що тим більше робило враження, що в цьому природньому відношенні повному ініціативи не було ні крихітки сахаринности. Його знайомі підкреслюють, що він корисно виділявся на фоні невідрадных еміграційних буднів. Його учні згадують з великим подивом виклади. Сухий матеріал неорганічної хемії проф. д-р Микола Вікул умів подати так цікаво, що слухачі з великим інтересом завжди слухали його викладів. Цих кілька рис на разі мусить заступити повну характеристику його особи, що її подати ми не в силі. Так само хотсь із його колег-хеміків мусів би подати нарис його наукової діяльності як хеміка. Тут зупинимося над його ідеологічною діяльністю.

ІДЕОЛОГІЧНО-СВИТОГЛЯДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Коли ж той буде час, що більше, ніж машин,
Ми виставим людей з високою душею?

В. Самійленко.

З двох різних основно відмінних площин виходили Ю. Вассиян і М. Вікул, щоб зясувати явища нашого життя, виявити його недоліки й піднести правильні постуляти українського націоналізму. В той час, коли Ю. Вассиян виходив, як філософ, з теоретичної площини й досвідом життя ілюстрував, вияснював і підтверджував свої виводи — М. Вікул, як природник, виходив з практичного життя і свої висновки виводив на основі фактів, що їх він спостерігав, клясифікував і оцінював. За таких умов звичайно мислителі, навіть коли вони визнають подібний світогляд, доходять до різних або й протилежних висновків. Тому цікаво підкреслити, що в даному разі обидва приходять до тих самих або подібних висновків і різняться здебільшого в термінології

²⁾ Симон Наріжний: Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина I, Прага 1942 стор. 131. Хемію на УВУ викладав відомий український науковець, кількакратний ректор Карлового Університету на грані XIX-XX стол. та Українського Вільного Університету в Празі проф. д-р Іван Горбачевський.

й у засягу дослідів та зацікавлень, доповнюючи себе обопільно. Але однаковою мірою обидвом їм характерне змагання здійснити бажання В. Самійленка — не продукувати автоматів із живих людей.

Звертаючи головну увагу на етично-моральні питання нашого життя, М. Вікул у своїй ідеологічній діяльності дуже скоро зосередився над питаннями наших церков і цій ділянці присвятив найбільше уваги, тому з цієї ділянки треба починати розгляд його ідеологічної спадщини.

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ

З біографічних даних знаємо, що Микола Вікул походив з священничої родини, мав закінчену середню духовну освіту й працював у міністерстві віровизнань УНР. Ці всі дані вказують на те, що він мав живий інтерес до питань релігії й був більше як звичайним аматором у цій справі. Тому ставши в ряди українського націоналізму, він присвятив свою увагу в першу чергу релігійним питанням. Вже на перший Великий Збір Українських Націоналістів (27. I. — 3. II. 1929) М. Вікул виготовляє реферат на тему: Релігійне питання в Україні³⁾. І пізніше він присвячує цій справі ряд статей на сторінках української націоналістичної преси.

Звичайно він здавав собі справу з того, що писати на теми релігії річ дуже невдячна, зокрема коли це робить світська людина, що стає на службу правди й загального добра а не являється сліпим фанатиком якогось одного обряду.

“Коли ж... взяти під увагу знов зростаючий... дух конфесійної нетерпимости то не треба дивуватися, що “войовнига церква”... устами деяких своїх достойників нерідко вже наперед засуджує кожную публичну спробу вглянути в світську діяльність церковників. Хто виступає з критикою політичної діяльності духовенства, мусить бути приготованим і на те, що клерикали можуть його назвати “атеїстом” навіть тоді, коли безпосередніми мотивами критики служать власне — щира релігійна свідомість, християнський світогляд і відданість церкві”⁴⁾. В іншому місці М. Вікул висловлює подібну думку: “Хто поборює ги критикує хиби або протисуспільні (напр. протинаціональні, протикультурні або протисоціальні) тенденції будь-якого церковництва, той є в небезпеці, що може бути обвинувачений в атеїстичних нахилах або просто — безбожництві”⁵⁾.

Пишучи про різні обряди в своїй статті: До питання церковництва і національної єдності, М. Вікул підкреслює: *“Порушена тема дразлива, тим більше, що деякі земляки наші немов радіють, коли мають змогу (найчастіше із сусідською допомогою) поширювати... своє вбогозагумінкове, протисоборницьке крутіїство. Проте втікати від цього питання годі, але навпаки, треба глянути на нього мужньо”⁶⁾.*

3) Див. “Розбудова Нації”, 1929 ч. 1-2 стор. 62. Пізніше в скороченні поміщена в “Розбудові Нації”, 1929 ч. 12 стор. 383-385. (“Розбудова Нації” в дальшому скорочуємо Р. Н.) На сторінках Р. Н. М. Вікул уживав псевдоніму М. Райгородський.

4) М. Райгородський: Наступ клерикалізму. Р. Н. 1934 ч. 5-6 стор. 122.

5) Р. Н. 1933 ч. 1-2 стор. 21.

6) Р. Н. 1933 ч. 5-6 стор. 21.

З перспективи останнього чверть століття можна сказати, що проф. д-р М. Вікул був чи не єдиним із наших світських діячів, що мав цю мужність твердо і ясно висловлювати свої погляди на наші церковні справи й при тому виявив велике знання й розуміння справи та подивугідну об'єктивність. Виходячи, як ми це вже вгорі зазначили, з реляційної дійсності сучасного йому стану, він бере під увагу всі обставини, серед яких прийшлося діяти й творити українському націоналізмові свої засади. Тому при обговоренні релігійних питань в Україні він бере під увагу не лише православ'я (різних форм і напрямків) та греко-католицизм але й євангеліцьку церкву (в різних її видах та сектах), жидівське віровизнання та всі евентуальні інші віровизнання, що існують в Україні й що з ними зустрінеться майбутня влада української держави. *“Жидівський рабін може молитись у синагозі давньою єврейською мовою, католицький ксьондз — по латині, московський піп — по церковно-слов'янськи, український парох живою українською мовою, але всі служителі культів — коли хочуть бути рівноправними українськими громадянами, жити і працювати в Україні — мусять проповідувати слово боже в церкві, видавати метрики й посвідки та навзати релігії й моралі лише в мові українській”⁷⁾*.

Обопільності як і внутрішні відносини різних українських християнських обрядів дуже скомпліковані. Саме через те М. Вікул вірно оцінював роль світських українців доброї волі при злагідненні внутрішніх непорозумінь і вітав їх зацікавлення релігійними справами.

“Безперечно, українці мають досить підстав припускати, що близький вже час, коли наша національно-активна інтелігенція ставитиме масово перед церковними гинниками рішучу вимогу повного розмосковлення східнього — і послідовного звільнення з усієї гужонаціональних впливів — західнього підяремного досі в обидвох випадках, нашого українського церковництва. І то не дивлячись на те, що сьогодні деякі наші церковні гинники такі ідейні й з релігійної свідомости виплекані стремління засуджують, як буцімто “єретики” відбогування від релігії. Це тому, що здебільшого за гужинецькими впливами такі наші церковники більше дбають про форму релігійности, ніж про її зміст, поборюючи в церковній організації кожне виразне підкреслювання національної творчости. З цим явищем можливо зустрінутися однаково й у церкві греко-католицькій і православній”⁸⁾.

Зокрема при устійненні рівноправности різних українських обрядів ролі світської людини дуже важлива: *“...коли порівнювати християнське православ'я з християнським католицизмом, то з становища релігійної світської людини різниця поміж ними існує лиш у квантитативній площині. І однаково для православного та греко-католика! Тільки для засліплених релігійним, а тогніше, — церковницьким, фанатизмом українців, їх православно-українські брати виглядають невірними “схизматиками” і, в свою чергу, — українські греко-католики — звичненими “зрадниками” прадідівської віри”⁹⁾*.

7) Р. Н. 1929 ч. 12 стор. 384.

8) Р. Н. 1933 ч. 9-10 стор. 212-213. Підкреслення як і всюди в цитатах М. Вікула.

9) Р. Н. 1934 ч. 1-2 стор. 55-56.

З другого боку він ставить виразні межі для діяльності світських людей в межах церкви. *“До гинности релігійно-церковних діягів (духовних) належать і мають тільки до них належати всі справи с у т о релігійно-церковні. Було б безглуздя, коли б непокликані люди світські позали на власну руку рішати, на приклад, справи канонічного порядку”*¹⁰⁾.

АНТИРЕЛІГІЙНІ ТЕНДЕНЦІ В УКРАЇНІ

М. Вікул писав свої статті початком 30-тих років, коли ще дуже міцно закорінена була головно між нашою інтелігенцією успадкована з часів перед- і підчас революції протирелігійна тенденція або бодай повна байдужість у релігійних справах. Проте з деяких проявів він виразно передповів кінець цієї доби для України. *“В сугасній добі, багатій на переломові познаки в нових духових прямуваннях європейських народів, зростаюге зацікавлення релігійно-церковними справами і з боку нашої світської інтелігенції (як про це свіджить і наша щоденна преса), виявляє яскраво занепад ще за передвоєнної доби в нас знагно поширеної атеїстичної моди серед т. зв. “поступової” інтелігенції. З послідовним упадком псевдо-поступових, переважно соціалістичних і фарисейських угень про єдино-покликану та всерішальну ролю в суспільстві т. зв. “об’єктивних законів суспільного діяння”, зникають також і підстави для всебічного затроювання суспільства матеріалістичним світоглядом”*¹¹⁾.

Очевидно большевизм з найбільшим завзяттям насаджує вже від своїх початків безбожництво в Україні. Проте треба сказати, що успіхи його в цій ділянці мінімальні. Не дивлячись на всебічну підтримку антирелігійної пропаганди в Советському Союзі й насаджування силою безбожництва треба погодитися з М. Вікулом, коли він каже, *“що з усуненням зо східньо-українських земель (ми з нинішньої точки погляду скажемо з усіх українських земель — М. А.) московського панування вибухне серед широких українських мас небувале релігійне піднесення, яке в свою гєргу служитиме видатною підоймою для розбудови української державної незалежності”*¹²⁾.

Та ніде правди діти: не лиш большевицько-марксистівська пропаганда й терор спричинювали недовір’я та відхід від церкви, але й інші внутрішні причини наших церков і їх положення. На сході це було *“царсьланве”* православ’я. *“До сьогондя ніхто не спромігся довести, де в царській Росії колинебудь не йшли вкупі московське православ’я й державна політика. Через це політична опозиція національно-свідомих українців супроти Росії здебільшого викликала у них також опозиційне наставлення супроти пануючого розвитку православ’я... православна церква в очах національно-свідомих українців гасто служила збірним поняттям для: жандармської “охранки”, поліційних канзуків і в’язниць, помосковлення “інародцеф” і морального занепаду одиниці, безсоромні здирства за церковні відправи*

¹⁰⁾ Р. II. 1933 ч. 5-6 стор. 121.

¹¹⁾ Р. II. 1933 ч. 9-10 стор. 209.

¹²⁾ Р. II. 1933 ч. 7-8 стор. 175.

(“треби”) та для брудної, захланної і протикультурної зашкорублості”¹³).

Ті ж самі треби, часто невідповідна поведінка священика на селі, політична діяльність церкви, встрявання Польщі в наші релігійні справи й ін. з другого боку зродили критичне наставлення до церкви на ЗУЗ деякої частини населення та сприяли створенню й розростові радикальної партії¹⁴).

Тому для успішного переборення матеріалізму й антирелігійних тенденцій необхідне оздоровлення церковно релігійного життя поміж українцями.

РЕЛІГІЯ В КОНЦЕПЦІІ М. ВІКУЛА

У своїх теоретичних міркуваннях зприводу релігії М. Вікул дає цілий ряд дуже цінних думок до філософії релігії та до порівняльної науки віровизнань, науки, що й до нині не здобула собі в українському суспільстві права громадянства. Визнаючи об’єктивно рівнорядність універсальних світових релігій (християнство, буддизм, магометанство, жидівство) і додаючи між ними переважно різниці квантитативні він все ж з своєї суб’єктивної точки погляду, як християнин, підкреслює перевагу християнства: “Християнство своє відношення до таких питань (метафізики прим. М. А.) розв’язало найбільше практично та зі соціологічного становища найбільше влучно. Світ — безмежний, а людина в порівнянні з ним — ніщо. Проте в людині срукта велика моральна сила, що може противитися зовнішнім спокусам і злидням “цьогобіжного” хвилевого життя. І так найвищою метою стає внутрішнє вдосконалення людини — для вігности”¹⁵). В іншому місці М. Вікул пише: “Християнська ідея, ця справжня кришниця мудрости для цілого ряду віків, залишилася і в сугасній жорстко-бурхливій добі опертям для людини, що втікає від злиднів поземного життя та хог духом хогє спозити”¹⁶).

Ці дві цитати напевно вистарчать, щоб оправдати М. Вікула проти закидів у “безбожництві”, що їх могли б висунути несумлінні критики. Подібних цитатів можна було б з його статей навести більшу кількість.

Справам самого вірування або невірування М. Вікул присвячує також належну увагу: “Віруємо, хогємо вірувати, мусимо вірувати; “Хогу” тут однознагне з “мушу”. Релігія є нашим внутрішнім, безпосереднім відношенням до Бога і не суперегить із розумовим знанням... Віра — це божеська милість: одному дана, другому — ні. Розумово навгитися вірувати — неможливо. Також не можливо примусити (волею) себе вірувати тоді, коли до цього не прагне внутрішня істота людини. Релігійність неможливо вимушувати і годі навгитися (розумово) бути релігійним. “Вільний” і “всевадний” розум людини має занадто обмежене поле діянн... Все, що виходить поза межі розумового пізнання, стає предметом нашого вірування або не-вірування”¹⁷).

¹³) Р. Н. 1934 ч. 3-4 стор. 75.

¹⁴) Див. М. Райгородський; Унійні гаразди. Р. Н. 1933 ч. 7-8 стор. 179.

¹⁵) Р. Н. 1933 ч. 1-2 стор. 17.

¹⁶) Р. Н. 1933 ч. 7-8 стор. 175.

¹⁷) Р. Н. 1934 ч. 5-6 стор. 123.

Очевидно ні релігія, ні її культ не можуть бути відірвані від довкілля навіть тоді, коли в початках її стояв один творець, бо ж вони “завдячують своє оформлення та поширення співтворчості багатьох поколінь і міродатним впливам збоку провідних у суспільстві гинників”¹⁸). В цьому зв'язку він цитує Гете (J. W. Goethe): “Wie ist der Mensch, so ist sein Gott” і Е. Дюркгайма, який уважав, що “небесна гієрархія є виключно відзеркаленням реальних на певному терені суспільних взаємовідносин”¹⁹). Цю тезу ілюструє М. Вікул численними прикладами й робить з того слідуючий висновок: “Кожна віра постає як виключно суб'єктивний душевний процес, а релігійний рух змагає це об'єктивізувати в церковній організації”²⁰).

Подібно справа стоїть з законами: “...реально існує тільки людське право та ніяке інше”²¹). Ці закони постійно змінюються “відповідно до духових та матеріальних інтересів і змагу тих шарів суспільства, що в своїх рядах зосереджували суспільно-політичний провід”²²), але з різних причин, що їх автор докладно аналізує²³) ми “усвідомлюючи собі, що наше духове успосіблення невпинно підлягає різним змінам та що, зрештою, всі суспільні ідеї є тільки шуканнями, а не “останніми” витворами людського духу, — все ж часто не можемо вповні звільнитися від усіх впливів добровільного самогипнотизування щодо “одвізности” тих чи інших релігійних і взагалі суспільних поглядів... І тому кожне суспільство має свої певні догми... кожна загально прийнята думка має в собі дещо догматизности, а успіх поширення нової ідеї спозиває в її здатности здобути собі догматизне прийняття збоку якнайбільшої скількості людей”²⁴).

Успіх кожної нової віри залежить крім того від здатности полонити своїх визнавців до тої міри, що примушує їх “нехтувати навіть найбільш скрайньою небезпекою для людини — смертю... Але, щоб захоплювати справді всеціло, ідея останньої перемоги мусить виходити з приваблюючого оптимізму. Християнська ідея, що без застережень полонила серця первсих християн, вказуючи на цілковиту марність біжучих особистих клопотів, креслила гарівний малюнок останньої побіди”²⁵).

“З історизної боротьби рас і народів на протязі останніх 19-ти віків не даремно ж виходила переможною та цивілізація, що свій розвиток у знагній мірі зв'язувала дотепер із християнським світоглядом, як чи й спромігся поставити характер людини навіть понад найвищими культурними досягненнями античної Греції та ще більше, понад усіми політичними здобутками войовнигого Риму давніх віків”²⁶).

¹⁸) Р. Н. 1933 ч. 1-2, стор. 19.

¹⁹) там же. Е. Durkheim (1858-1917) видатний французький соціолог у своєму творі: Les formes elementaires de la vie religieuse (1912).

²⁰) там же.

²¹) там же.

²²) там же, стор. 15.

²³) там же, стор. 16.

²⁴) там же.

²⁵) там же, стор. 17.

²⁶) Р. Н. р. 1933 ч. 1-2, стор. 17.

Кожна віра це активне наставлення не лиш до “вічних правд”, але й до реального світу й непримирима боротьба за здійснення своїх ідей — а не кволе приглядання до зовнішніх подій, не крутість й не угода з ворогом. М. Вікул кидає відважний запит: Що було б, як би Пилат замість розп'ятия Христа “охоронив його від небезпек і дав йому погесне та впливове місце..., щоб цим зміцнити римсько-державницьку думку? Та що було б, як би Христос... таку можливість не зігнував? “Відповідь М. Вікула ясна: “Ми не уважали б себе християнами, не мали б ми найдосконалішої зпоміж інших християнську релігію та не мали б, як вірні християни, свого Христа - Б о г а. В і д к л и к а н н я м свого взення Христос безперечно міг оминати своє розп'яття на хресті. У г о д о ю з політичною владою міг він напевно знайти собі підтримку збоку римських здобутків. К о м п р о м і с о в о ю поведінкою супроти могутніх і небезпечних фарисеїв міг він досягнути значних “реальних”... “здобутків”...”²⁷⁾. Але саме тому, що Христос цього не зробив він пірвав за собою широкі маси “бо своє взення він істотно переживав і власним життям стверджував”²⁷⁾.

Ті, що укріплюють і розповсюджують релігію керуються часто методами, що далеко відбігають від етичних засад прийнятих у світі. В цьому й християнство не робить виїмків. “Поширення християнства гасто відбувалося з видатною допомогою аргументів “огня та меза” (Візантія, цісар Карло Великий, орден езуїтів та “свята інквізиція”, прищеплювання московського православ'я монгольсько-туркменським народам, закріплення релігійної унії в ХУІІ стол. на західньо-українських землях і т. д.). Ще в ХV стол. москалі навертали на “єдиноциру” віру православну мешканців Мценська — на віддалі приблизно трьохсот кілометрів од Москви — із зброєю в руках”²⁸⁾.

З цього огляду паралелія поміж релігією й суспільно-громадським життям являється певною закономірністю зокрема коли розходиться про практичне переводжування в життя певних рішень. Це зрештою само собою зрозуміле, бо ж у обидвох випадках діють люди й переводять свої дії за поміччю людей і поміж людьми. Різниця є в точці зору й обґрунтуванні, але це нічого не міняє на практиці.

Церква має на меті конкретні та переважно “земні” й загально-суспільні справи, але свою функцію в суспільстві здійснює “зі становища вігности”. В цій площині міститься наймаркантніша різниця поміж церквою та іншими суспільними організаціями. Головна діяльність церковних гинників звернена передусім на найважливіші події індивідуально-фізичного людського життя, як народження, шлюб, сплодження дитини та смерть. Поміж цими, для кожної одиниці природньо визнагеними етапами особистого життя, змагає церква поширювати тяглість своїх впливів на вірних. Для цього витворюється всебіжно розвинена система культу, що для кожного церковного руху є найпевнішим показником його змісту, знагнення в суспільстві та суспільних завдань”²⁹⁾.

Ці самі земні моменти грають важливу ролю в боротьбі різних ві-

27) Р. Н. р. 1933 ч. 3 - 4, стор. 58 - 59.

28) Р. Н. р. 1933 ч. 1 - 2, стор. 18 - 19.

29) Р. Н. р. 1933 ч. 1 - 2, стор. 19 - 20.

ровизнань поміж собою, “де перехрещувалися суперницькі інтереси різних церковних організацій. Так найлютішим дотепер ворогом для християнства був іслам, для католицизму — протестанство (не пра в о с л а в'я!), для православних — унійний рух (а не римське католицтво!) і т. д.³⁰⁾.

Це й спричинює дуже часто, що клер, чи, краще сказавши, міродайні чинники того або іншого визнання починають надто захоплюватися земними справами та стараються навіть із шкодою для загалу діяти у політичних сферах. Це, згідно з поглядами М. Вікула так само небезпечно, як напр. було б згубним вручати долю якоїсь релігії в руки одної партії. Для підтвердження своїх думок автор цитує одного з авторитетних католицьких діячів проф. д-ра Леопольда Коплера: “Було б нещастям для релігії й церкви, коли б духовенство силою свого становища й уряду виступало як провідник у гисто політичних справах. Через те в народі постало б переконання, що церква й католицька політична партія це одно й те саме, переконання, котре для церкви могло б мати найпогубніші наслідки. Політичне життя є і завжди буде ховським льодом... Політична партія, котра через велику виборчу перемогу стала майже всемогуча, при слідуючих виборах може бути ганебно розторощена й розбита... За всі помилки в політичній сфері мусіла б покутувати церква”³¹⁾. Шкода, що в нашому житті ці слова не знайшли належного зрозуміння, не дивлячись на те, що її свого часу видано навіть в українському перекладі!

РЕЛІГІЯ, НАЦІЯ, ДЕРЖАВА

Важлива роля релігії для нації й її єдності. Цій темі М. Вікул присвячує свою увагу підкреслюючи їх обопільний на себе вплив.

“Стан і характер релігійної свідомости народу має в національному розвитку велике значення... Релігія звизайно з одного боку впливає на сформування національної вдачі, а з другого — сама (в церковній ідеології та в справах культу) приймає деякі риси національні. Релігія допомагає творити національні звизай й моральність, впливає на розвиток національної та культурної свідомости й гасто сприяє поглибленню та усталенню національної своєрідности або й відрубности (жиди, католики в Ірляндії тощо). Релігійна свідомість стикається із свідомістю національною і для розвитку етики це має рішальне значення: “національне” та “релігійне” гасто в людській історії перехрещувалося настільки, що годі було їх відокремити. В середині XVII стол. в Україні справа національно (визволення України) і релігійна (оборона українського православ'я) цілковито навіть були тотожними”³²⁾.

В іншому місці М. Вікул наводить слова московського політичного діяча П. Милюкова “не народність визнається релігією, але навпаки — релігія оформлюється відповідно до народности”³³⁾ і продовжує “І справді, в сугасній добі національна спільнота на цілому світі...

³⁰⁾ там же.

³¹⁾ Р. Н. р. 1934 ч. 5-6, стор. 129-130.

³²⁾ Р. Н. р. 1933 ч. 9-10, стор. 209.

³³⁾ Р. Н. р. 1933 ч. 1-2, стор. 15.

здійснюється щораз більше понад різницями щодо релігійної приналежності. Проте релігійний момент часто служить важливим ґрунтом для національної консолідації³⁴).

Беручи під увагу, що між українцями поділ регіональний покринається в загальному з поділом релігійним і що велику роль в цьому поділі грала ворожа окупація а не бажання нашого народу, М. Вікул настирливо остерігав перед ворожнечею на ґрунті релігійному, яка загрожує нашій соборності, тим більше, що за такою ворожнечею стоять завжди чужі інтереси³⁵).

“Ідеалом для націй є національна церква. Це не мета, але засіб, що має сприяти поширенню й поглибленню релігійності в народі... Розбіжності між нацією і церквою нема і не треба її викликати штучно. Де можливий вільний національний і релігійно-церковний розвиток, там нація і церква себе обопільно доповнюють... У візному триванні (націй, як повноти життя) церква займає найбільше позесне і найбільше всього духовістю характеризоване місце. Національна церква можлива тільки в національній державі. Поневолення нації вможливує її релігійно-церковне розбиття навіть за допомогою гужонаціональних гинників”³⁶).

Для ясности М. Вікул цитує думки В. Липинського (з його брошури: Релігія й церква в історії України) про повноправне, рівноправне й незалежне від держави становище українських церков у майбутній українській державі. *“Інший шлях — каже там Липинський — приведе вкінці до зменшення нашої духової, а що за тим іде, політичної відпорности супроти сходу ги заходу і в результаті приведе до культурної та державної приналежності або від Москви, або від Польщі”³⁷).* *“З того наш висновок — продовжує М. Вікул — відмежування політики від церкви та навпаки — відлугення церкви від держави”³⁸).* Цю думку М. Вікул гостріше сформулював ще на І ВЗУН: *“Держава мусить бути формально відділеною від церкви: але не може бути в українській державі якоїсь церкви, що не підлягала би як нормам українського державного права так і контролі державних гинників”³⁹).* З історичної точки погляду було б правильніше, як це зрештою зазначає й М. Вікул, говорити про еманципацію держави від церкви, чи про поступову секуляризацию: *“Еманципація державної організації від впливів релігії й церкви вважається в новітній добі одним із конегних знаків авторитету держави”⁴⁰).* Ілюстрацією до того може послужити те, що він пише в іншому місці: *“У старосхідніх державах увесь суспільний лад був продовженням і наслідком релігійної системи та навпаки. Аж до середніх віків часто було неможливо визнагати де в державі релігійний погин не виходив із політигних міркувань”⁴¹).*

³⁴) там же.

³⁵) Р. Н. р. 1934 ч. 1-2, стор. 56.

³⁶) Р. Н. р. 1934 ч. 5-6, стор. 124.

³⁷) Р. Н. р. 1933 ч. 5-6, стор. 122.

³⁸) там же.

³⁹) Р. Н. р. 1929 ч. 12, стор. 384.

⁴⁰) Р. Н. р. 1932 ч. 5-6, стор. 133.

⁴¹) Р. Н. р. 1933 ч. 1-2, стор. 18.

Лишається сказати ще кілька слів про практичні й дуже болючі справи наших українських церков як їх бачив М. Вікул і який вихід він уважав за найкращий із положення, що в ньому опинилося наше церковне життя.

РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Ми вже бачили, що в концепції М. Вікула релігійність якогось народу була залежною від духового стану того народу, його звичаїв, історичної спадщини та цілого ряду інших здебільшого глибоко обоснованих факторів, що впливали на характер релігійності даного народу. Тому треба власне кажучи починати від ширшої підстави — від світогляду народу.

Подібно як і Ю. Вассиян, М. Вікул стверджує, що *“людське життя не є якимсь водевілем, ані не йде по лінії дії сантиментальної повісти. Найбільше “життєвості” має в собі безперечно драма. Трагізність людської долі є найглибшою рисою людського життя. Трагіка взагалі викликає в одиниць і серед нас найглибші та найтриваліші переживання. Не янгол з лавровою галузкою стереже кожного нашого кроку, але архангел з вогнеvim мезем. Хибний крок і життя в небезпеці для кожної одиниці, скрізь, завше...”*⁴²⁾. Всупереч цьому українці мають свій веселий, оптимістичний світогляд: *“Українці, нарід веселий та жартівливий, сміялися навіть тоді, коли вагою свого тіла настромлялися щораз більше на турецькі кілки, якщо хижакі, мовляв, “для прикладу” так гамували розмріяно — розперезану степову одгайдушність. Сміялися й тоді, коли живцем різали з їх шкури паси. Завжди сміялися... Особливо, коли приходили до стиків з гужинцями — на віддалі від своїх засмугованих земляків. Не даремно ж з українського середовища та на українській землі вирости в с і найбільші гордоці московської мистецької гумористики — від Гоголя до Авергенка, ба, аж до Михайла Зощенка!...”*⁴³⁾. В іншому місці підкреслюючи духову соборність нашої нації він пише: *“А все ж справді всеукраїнська національна прикмета спромоглася встояти понад всіми розбіжностями як і в Галичині так і на нашій Наддніпрянщині. Є це м а л о д о ц і н е н и й з н а к н а ц і о н а л ь н о ї ж и в у з о с т и, с у т о у к р а ї н с ь к и й ж и т т є в и й о п т и м і з м, що пробивався зервною мережою по всій Україні протягом нашої історії. Це оптимізм наших поганських предків з їх “веселими” богами, нашого християнського Володимира Великого (“Сонєзка”), Хмельницького та Шевченка, або, як знають сугасники — Петлюри... Навіть песимізм Івана Франка був “оптимістичний”. Франко своїми розпузливими погрозами в бік інтелігенції нємов хотів налякати земляків та цим підштурхати їх до збільшеної активності. Але цей цінний наш оптимізм мав і злу сторінку, бо — промочував шлях відомій засаді “якось то вже буде”...*⁴⁴⁾. Це очевидно мало вплив на релігійне почування: *“весело-безжурні степові українці за поганських часів мусіли мати “веселих” богів”*⁴⁵⁾.

⁴²⁾ Р. Н. р. 1933 ч. 1-2, стор.

⁴³⁾ Р. Н. р. 1933 ч. 3-4, стор. 61.

⁴⁴⁾ Р. Н. р. 1933 ч. 5-6, стор. 120.

⁴⁵⁾ Р. Н. р. 1933 ч. 1-2, стор. 19.

Поганське наше життя, хоч і мало ще досліджене, бо й надто мало джерел зберіглося все ж за допомогою головно археологічних знахідок воно вже в основних рисах устійнене. “Степові хлібороби й воєвники мали неவிбагливих богів, що в незназній скількості, без ніяких складних взаємовідношень між собою та в цілковито скромній ролі мали вартувати над одноманітним життям степовиків”⁴⁶).

Прийняття християнства не змінило кардинально нашого світогляду й характеру релігійності: “Обдарований природою гулим серцем, живим і тверезим... розумом та багатою фантазією, український селянський народ у своїй мітології вже від поганських засів виявляв змагання затримати гармонійну рівновагу між думкою про надприродню з’яву і світом природніх речей. Старопоганські божества наших прапредків визнавалися — в уяві їх земних визназців — своєю невибагливо-людською поведінкою і скромністю суспільно-господарських функцій у справах поземної дійсності. Християнізація України, що значно випередила сумежні з нею на сході, заході й півнозі країни, викликала серед українського народу нове духове квашення, оформила його підсвідоме прагнення до пізнання правди та поглибила й всебіжно змінила естетичне усposіблення української вдачі. Перехід цей відбувався дуже повільно... Виплекана ще за поганських засів щира безпосередність релігійних взаємин із Богом перейшла в Україні до світогляду християнського. Поганську спадщину українців завернула християнська релігія до своєї тезії, поглибивши й вдосконаливши поетичними образами первісно-примітивні напрямки культу старих українців. Наші колядки, щедрівки та інші світські пісні на релігійно-церковні теми виявляють найкраще це історичне переформлювання релігійного світогляду українців...”

За М. Костомаровим визназаються українці міцно розвиненим “погуванням всеприсутности Бога, душевного піднесення, внутрішнього єднання з Богом, — скритим роздумуванням над Провидінням і над собою, та прагненням серця до духового, невідомого, таємного і радісного світу”. Що це справді так, — свідчить визназне місце релігійних переживань у розвиткові побутових своєрідностей українського народу. Колядки, в яких Бог відвідує селянина-господаря, бере безпосередню угать у його святій везері, разом із господарем “сіє пшеницю”, “купається”(!), плаже (“головку склонив, слізозьку вронив”) і т. д. дуже поширені на українській землі... І навіть згадку про “божу кару” висловлює український селянин із якимсь підкресленням справедливості такої дії, тоді, як напр., москаль у подібному випадкові каже про божеське “папушення”, себто, про божеську сваволлю, перед якою треба мати “страх божій”. Питомою для українського релігійного світогляду є м. ін. нехіль до розумових викладів про божеську істоту”⁴⁷).

Різниця між українською й московською релігійністю зафіксує М. Вікул згідно з А. Річицьким: “В Україні в релігійних поглядах — еволюціонізм і синкретизм, віроісповідна толеранція, спроби порозуміння з католицтвом і протестантством, перевага духа над формою,

⁴⁶) там же.

⁴⁷) Р. Н. р. 1934 ч. 3-4, стор. 75-76.

змісту над буквою; на Москві — фанатичне буквоїдство (“за єдин аз умру”), зовнішній формалізм, віра в непогрішимість і єдиноспасемість національного московського благоєстя, нетерпимість відносно інако мислячих, боязнь і ненависть до католицтва і релігійної унії; до того ж все це сповите мріяли про месіянську ролю московського народу та претенсіями московської “широкої натури” на світовий провід. Анти-еволюційний характер того світогляду зродив ворожість до західньо-європейської культури, змусив покласти всю надію на гудесне оновлення світу в апокаліптичні гаси; гекаюги того гуда, що має прийти незалежно від еволюції людства, московська релігійна думка ігнорує взагалі вартість історичного поступу — а тим самим і справу морального удосконалення людини”^{48а}).

Але є ще й друга площина, що позначилася на розвитку нашого культурно-релігійного життя. Це дуалізм між різними силами й впливами, що змагалися на нашій території й втягали нас мимоволі в свою орбіту. М. Вікул має тут на увазі боротьбу ЗАХІД - СХІД.

“Релігійна свідомість українського народу здебільна творилася під перехресними впливами Сходу та Заходу. В реальних умовах українського політичного розвитку цим Сходом для України була Москва, а Заходом — Польща. З одного боку — захланне польське римокатолицтво, що стало духовою повітухою нашого рідного греко-католицтва; з другого — найбільш трагічні наслідки для українського релігійного світогляду мали брутальні впливи з боку московського православ’я”⁴⁸).

“...Дотеперішня наша історія, рясна гужинецькими впливами (схід-захід), творилася дуже гасто під знаком, щонайменше, роздвоєння в нутрішньої сили народу, зокрема роздвоєння культурного, релігійно-церковного та політичного.

“Справді, під якими духовими впливами розвивався світогляд наших предків? Поміж геленістичним культурництвом і старогерманським поганством у найдавніших гасах; серед татарсько-московсько-польської навали (та її духової спадщини) протягом цілого ряду століть; під перехресним огнем з боку Візантії, Москви й Риму; в лабетах вимушеної польсько-московської державної співпраці, що наплотила стільки рабів; з борсанням поміж поширюваними гзори світоглядми переможних зайдів в Україні (царський “панславізм”, “всеросійський демократизм” соціялістів, “єдино-цифре православ’я”, однак ове для москалів і українців, “єдиний революційний фронт” післяреволюційної демократії, “світова революція” большевиків, “братерська рука Європи” або “західняцьке післанництво” поляків і ін.) та істотним, самобутним для українства, як окремішньої й головно — поневоленої цілости, виростаючим в извольницьким світоглядом (“самостійництво”, “мазепинство”, “соборництво”, “націоналізм”); з безнастанним, погинаюги приблизно від кінця XVI стол., в нутрішнім фронті на відтинку релігійно-церковної боротьби й т. д..

^{48а}) Р. Н. р. 1933 ч. 9-10, стор. 214-215.

⁴⁸) Р. Н. р. 1933 ч. 9-10, стор. 213.

“А наслідки історичного роздвоєння нації погали в нас добагатися не то в організаційно-політичній, літературно-культурній чи духово-ідеологічній площині, але навіть у розбіжностях наддніпрянсько-наддністянської “психіки”... зазначені два наймаркантніші напрямки нашого дотеперішнього дуалізму для пересічного загалу обопільно майже покривалися з релігійно-церковним роздвоєнням”⁴⁹⁾.

Цей дуалізм до нині загрожує нашому існуванню як суцільної нації й підкошує успіхи наших визвольних змагань за самостійну соборну державу.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

На цьому місці нема змоги ближче придивитися до всіх позитивів і негативів трьох християнських церков, що діють в українському світі, що їм присвячував свою увагу М. Вікул⁵⁰⁾. Він мав завжди на увазі самотність нашої нації й її всебічні інтереси й з цієї точки погляду він старався давати свої аналізи й висновки. В різних часах він відповідно до укладу сил і розвоєвих тенденцій висловлював свої погляди щодо майбутності української церкви, маючи завжди перед очима ідеал української нації мати одну церкву. В 1929-ому році він висловлює слідує думку:

“Звизайно, годі нині вгадати якою, саме, буде нова українська церква, але “за теорією ймовірности” можна сподіватись, що переможе — або українська православна автокефалія, зеволуціонована до меж автокефалії абсолютної на зразок старокатолицької, від Риму незалежної церкви в Англії, — або євангеліцький рух прийме дещо до себе з української церковної традиції та ідеології і цим так привабить широкі маси, що перебере всі інші релігійні громади”⁵¹⁾.

В 1933-ому році він накреслює три можливості, що стоять перед українською церквою:

“Три основні можливості маємо сьогодні:

- 1. у тісній злучі зі Сходом витворення своєї відміни,*
- 2. суцільне та щораз більше в ро стан ня до Заходу, та*
- 3. створення свого істотно-власного руху, не проміжного та не національно-безбарвного церковництва, але самотньо-окремішого пошину: духового й організаційного... Яка тезія займе гільне місце, в и р і ш и т ь переважно сама відданість церкви націо на ль н о-к у л ь т у р н и м с п р а в а м свого народу.*

“Для наших релігійно-церковних гинників уже настає іспит власного сумління. Вимагає від них розв'язки також проблема: йти вперед і вести вперед своїх вірних, або повільно ставати для Шевченкового народу незрозумілими, ба, можливо й зжучими...”⁵²⁾.

Перспектив для того, щоб якась одна українська церква перемогла інші й відразу стала державною не було:

“Але разом з тим, в умовах української дійсности повинні ми всі рахуватися з фактом, що ніякий релігійно-церковний напрямок (маємо

49) Р. Н. р. 1933 ч. 5-6, стор. 118.

50) Цікавих відсилаємо до цитованих статей М. Вікула-Райгородського.

51) “Розбудова Нації” 1929 (II річник) ч. 12, стор. 385.

52) Р. Н. р. 1933 ч. 1-2, стор. 24.

на думці автокефальне православ'я, греко-католицтво та мало поширені в нас римо-католицтво й протестантство) принаймні на протязі віку сучасного покоління не стане, мовляв, “державним” чи єдино “національним” релігійно-церковним рухом. Навіть коли б по усуненні московської окупації найбільших “місійних” успіхів досягнуто на нашому Сході католицтво, як до цього в останній добі агресивно готується греко-католицька церква, — то все ж треба ствердити, що кожна спроба якої б у дь церкви здобути собі в Україні виключно пануюче положення викликатиме не тільки заколот, але й можливе та найбільш небезпечне для України розбиття національної єдності”⁵³).

В одному місці могло б здаватися, що М. Вікул бачить ідеальну розв'язку: “Колись митрополит Петро Могила пробував запозаткувати в Україні зосередження всіх релігійних українців в єдиній церковній організації та створити незалежний від східних патріархів та замирений з Римом український патріархат. Цю, можливо найщасливішу ідею з усього дотеперішнього історичного розвитку релігійно-церковного життя українського народу в сучасній добі нема кому здійснювати. Єдина християнська Євангелія стала в нас для двох конфесійних таборів одночасно джерелом доказів “правовірності” одної конфесії та — “схибленням” другої. Деякі наші сучасні церковники наперед виключають можливість порозуміння і співпраці з приналежними до іншої конфесії українцями. Немов забувають, що, як взить Євангелія (Лука 14), Христос приймав навіть грішників та їв із ними, — дарма, що фарисеї та законники на Нього обурювалися”⁵⁴).

Отже коли сучасні обставини не дають покищо багато надій на близьке поладнання конфесійного конфлікту треба всіма силами старатися запобігти поширенню й поглибленню того спору:

“...чи дожекаємося нашого, українського, творця релігійно-церковної злуки нашої нації? Чейже ніхто з гесних людей не зможе нам заперезити, що зі становища національного та релігійного в такій площині розбіжностей не могло б бути! Коли ж до цього не йде, то треба дати виразну відсіг усім спробам насильно поглиблювати відгушення двох галузей одного народу. Лише шляхом обопільної релігійної терпимості поміж українцями зможемо всі ми запобігти новій релігійно-церковницькій колотнезі на нашій землі”⁵⁵).

“Українська визвольницька інтелігенція мусить зірвати з спорожнявілою офіційною інтелігентщиною і мусить створити тип нового активного і діяльного інтелігента-борця. Боротьба за визволення нації вимагає нової інтелігенції. Не посада, але боротьба — має стати провідним гаслом українського інтелігента”.

М. Вікул у “Розбудові Нації” 1934, ч. 7-8, стор. 172.

53) Р. II, р. 1933 ч. 5-6, стор. 121-122.

54) Р. II, р. 1934 ч. 5-6, стор. 123-124.

55) Р. II, р. 1933 ч. 7-8, стор. 179.

Б. Цюцюра

ЛЕНІНЬКА КОНЦЕПЦІЯ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

До проблеми ідейно-політичних передумов утворення УРСР

(З матеріалів наукової конференції НДСТПНП (Асоціації советознавців)

I.

Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) — назва тієї державної формації, яка охоплює майже всі українські землі. Тільки порівнюючи малі українські території включені до державних формацій сусідніх народів. Основний закон УРСР — її Конституція з 10 січня 1937 — стверджує, що УРСР є соціалістична держава робітників і селян (ст. 1). Значці міжнародного права — проф. В. М. Корецький¹⁾, що перебуває в Україні, та д-р Б. Галайчук²⁾, що перебуває на еміграції, — стверджують, що УРСР — українська держава, хоч їх аргументація не тотожня. УРСР як окрема держава є членом-основником Об'єднаних Націй, хоч і є вона складовою частиною (як т. зв. союзна республіка) свосередній державної формації — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), яка за статтею 13 Конституції СРСР з 5 грудня 1936 є федеративна держава. Підпорядкування УРСР Союзіві РСР збуджує сумнів у державности УРСР, особливо коли брати до уваги далекосяжне підпорядкування багатьох верховних органів державного управління УРСР органам СРСР. Це адміністративне підпорядкування посилюється завдяки всевладному впливові єдиної в СРСР комуністичної партії до того ступеня, що воно надає Союзіві РСР багато прикмет унітарної максимально централізованої держави. З другого ж боку — на оригінальну та нескасовану державність УРСР вказує те, що вона утворена внаслідок насильного перетворення (військова та політична агресія Росії) незалежної Української Народної Республіки (УНР) у радянську державу, найменовану УРСР (перший рад. уряд України утворено вже 26 грудня 1917, а назву УСРР декретовано щойно 14 січня 1919). Тут треба згадати, що за актом проголошення повної незалежності України національним режимом 22 січня 1918 р. в Києві ішов слідом акт проголошення самостійности ще й радянським режимом 18 березня 1918 в Катеринославі (деклярація II Всеукраїнського з'їзду рад України). Формально самостійна УРСР вступаючи до СРСР в 1923 р. *“як суверенна договірна держава”* зберегла *“за собою право вільного виходу з Союзом”* (арт. 3 другої Конституції УРСР з 15 травня 1929 р.). Це ствердження важливе з погляду

1) “Розквіт суверенітету української радянської держави в складі СРСР”, Вісник Академії Наук УРСР, Київ 1954, ч. 8.

2) Нація поневолена, але державна, Мюнхен 1953, ст. 7 (“Продовження існування української держави у формі УССР”).

й юридичного й політичного байдуже, що в даних політичних (проте змінливих принаймні теоретично) умовах це право фактично нездійсниме.

Якщо брати до уваги визнане розрізнення нетотожних, хоч і тісно пов'язаних понять, як держава, державна система, державна влада, а не популярне найменування, де *“боротьба за українську державність”* означає фактично боротьбу за *“справжню”* українську самостійну владу, то є основи для твердження, що УРСР — українська держава. Адже вона 1) утворена на українській території, 2) охоплює українське населення, 3) посідає верховну владу, формально сформовану тим же населенням, та 4) від тієї ж влади формально кінець-кінцем узалежене членство УРСР в СРСР, що юридично обмежує суверенітет УРСР, а теж і всевлада комуністичної партії, що політично зводить цей суверенітет нанівець.

Проте спосіб формування тієї верховної влади (насадження уряду УРСР комуністичною партією з фактично російським керівним осередком) присвоює її неукраїнський репрезентативний характер та є основною прикметою фактичного поневолення України Росією. Ознайомлення з історією утворення радянського уряду України (перша спроба взимку 1917/18, друга від осені 1918 до літа 1919, третя взимку 1919/20) факт поневолення підтверджує.

Вивчення причин визнання Росією факту державного відродження України — з одного боку, а з другого — насильного (і чужими силами) присвоєння українській державі небажаного устрою (і назви) та фактичного її поневолення — необхідне для зрозуміння державно-правного розвитку УРСР. Їх треба шукати, якщо йдеться про політичні факти (український національно-визвольний рух та утворення УНР) в Україні, а якщо йдеться про ідейно-політичні передумови, поза Україною. Радянська державна система була підготована попереджуючою її діяльністю Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії (більшовиків) — РСДРП(б) —, якої державна концепція розвинулася під безпосереднім та майже виключним впливом В. Леніна (Ульянова). Концепція багатонаціональної держави Леніна (випрацьована ще перед I світ. війною) та за своїм змістом її доповнююча концепція самовизначення народів (випрацьована та пропагована перед, підчас і після війни) — це ті ідейно-політичні передумови, які зведені вчепіч зі стихійним ростом українського національно-визвольного руху та утворенням УНР, привели до виникнення т. зв. українського ряданського уряду та сформування нинішньої Української РСР. В самій Україні тих ідейно-політичних передумов не було. Комуністична Партія (більшовиків) України (КП(б)У) була організована вже після першої невдалої спроби утворення радянського уряду України. Вона (як і сама УРСР) була тільки наслідком і виконавцем ленінських концепцій, а не принаймні духовним їх співавтором. Твердження, що хоч і будучи складовою частиною моск. комун. партії *“КПУ велика історична синтеза двох великих паралельних рухів... сума двох історій: українського пролетаріату та російського пролетаріату в Україні”*³⁾

3) М. Равич-Черкаський, Історія Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков 1923, ст. 5.

(тут ішлося про спробу доведення, що КПУ виводиться не тільки з РСДРП, але й Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії) цілком неправдиве й воно було заперечене самими ж більшовиками⁴).

II.

В ході політично-організаційної та ідейно-політичної діяльності Леніна (Ульянова) як провідника РСДРП розвивалася його концепція багатонаціональної держави (перша фаза розвитку — перед 1917 р.), що поповнена його ж ідеєю самовизначення народів та сконфронтована з національно-визвольним рухом України (в меншій мірі інших загарбаних російською імперією країн) привела нарешті до інтересної синтези, до своєрідної концепції багатонаціональної наддержави, чи регіонального державного комплексу, на шляху до світової революції. Ця концепція була здійснена комбінацією військово-поліційного насильства й ідейно-політичного впливання, та остаточно сформульована в договорі про утворення СРСР з 30 грудня 1922 (друга фаза розвитку 1917—1922).

Якщо йдеться про ідейне наслідство, про вплив на Леніна давніших чи йому сучасних поглядів, ідей чи концепцій, то немає сумніву, що стан російської імперії, її політичні традиції та розвиток російської політичної, особливо революційної, думки мали великий вплив на москвича Ульянова. Очевидно також, що ідеї західно-європейського соціалізму та його відношення до національної проблеми мали не менший вплив на соціаліста-марксиста Леніна. Це не означає, що він сприйняв усі відповідні настанови російської провідної державної ідеї чи політичної думки, або ортодоксального марксизму за свої. Ленін як практичний політик одні з них прийняв та по-своєму розвинув, а інші відкинув без такого самого вагання, як це він зробив із деякими власними голошеними поглядами — тоді, коли взяв у свої руки керму російської радянської держави.

Наслідком того ідейного наслідства є неприхильне відношення Леніна до національно-визвольних рухів країн, поневолених російською імперією. Воно виявилось вже в статті н. т. “Что такое дружба народа” (1894), де Ленін уважає, що *“створення національних зв'язків було не гим іншим, як створенням зв'язків буржуазних”*⁵). Він не заперечує факту національного поневолення багатьох не-московських народів у російській імперії, але вважає, що єдиним засобом боротьби проти всякого поневолення є лише класова боротьба робітництва. Це вплив “Комуністичного Маніфесту” (1847-48), який стверджував, що основне явище сучасного життя — класова боротьба, та закликав робітництво до солідарної боротьби з експлуататорами. Й маніфест не заперечував наявності поневолення багатьох народів іншими, але він запевняв, що *“в тій самій мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивіда іншими, буде знищена й експлуатація одного народу*

4) М. М. Попов, Нарис історії Комуністичної Партії (більшовиків) України, Харків 1929, ст. 7 (виступ проти теорії двохкорінності КПУ).

5) В. І. Ленін, Що таке ‘друзі народу’ і як вони воюють проти соціал-демократів, Київ 1947, ст. 24.

іншими"⁶). Карл Маркс не відносився прихильно до національно-визвольних рухів, уважаючи, що вони ослаблюють і затемнюють класову боротьбу. Тільки значно пізніше (1869) і то винятково в відношенні до Ірландії, Маркс признав, що його "глибше виззнення переконало в протилежному". Власне "англійська робітница кляса нізого не доб'ється доки вона не позбудеться Ірландії"⁷). Фрідріх Енгельс спершу в деяких випадках сприяв нац.-визвольним рухам, але пізніше зайняв до них наскрізь ворожу позицію. В одному листі до Маркса з Менчестеру (1851) він схвалює німецько-російський розподіл Польщі, а зокрема анексію Прусією польських західних окраїн⁸). Під час одного виступу в Кельні (1874) він називав поневолені народи чи національні групи "покидьками народів", які заслугоно приречені на загибель. Сюди він зараховує особливо південних слов'ян. Народи, що поневолюють інші (нпр. німці й мадяри) цілком правильно беруть "історизму ініціативу" в свої руки; вони ж — "представники революції", натомість малі народи — це "представники контрреволюції"⁹). Й Чехія повинна бути тільки частиною Німеччини¹⁰). Пізніші теоретики німецького соціалізму, як нпр. Карл Кавтски¹¹), Август Бебель¹²) або Едвард Бернштайн¹³) ставилися прихильніше до нац.-визвольних рухів, проте вони політичні противники Леніна і їхні погляди Ленін поборював.

Проповідуючи ідею класової боротьби взагалі, а проти царського режиму зокрема, і дбайливо аналізуючи політичну дійсність, Ленін зразу зауважив, з одного боку, деяку паралельність (якщо йдеться про спільного ворога) боротьби російського революційного руху та національно-визвольних рухів не-московських народів російської імперії, а з другого боку, всезростаючу силу цих останніх. Це спонукало Леніна до праці в двох напрямках: 1) посилювання партії не-російськими елементами, щоб зробити з неї надійну силу для майбутньої революції, 2) опрацювання програми перебудови багатонаціональної російської імперії, яка — з одного боку — до певної міри задоволена б бажання поневолених імперією країн, а з другого ж боку — зберегла ту ж імперію, як надійний вихідний пункт для світової революції.

Для посилення партії, ідею міжнародної солідарності робітників взагалі, Ленін розвинув у відношенні до народів російської імперії у форму солідарности немосковських робітників з московськими робітни-

⁶) K. Marx und F. Engels, Das Kommunistische Manifest, Neue Ausgabe, Leipzig 1872, S. 18.

⁷) в листі до Енгельса з 10 грудня 1869, Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx, 1844-1883, herausg. von Bebel und Bernstein, Stuttgart 1913, B. IV, S. 225/6.

⁸) Цит. М. Великовский и И. Левин, Национальный вопрос, Хрестоматия, т. I, Москва 1931, ст. 97/98.

⁹) там же, ст. 100-103.

¹⁰) див. Gustav Mayer, Friedrich Engels, Band II, Engels und der Aufstieg der Arbeiterbewegung in Europe, Haag 1934, S. 43.

¹¹) Karl Kautsky, "Der Kampf der Nationalitäten und das Staatsrecht in Oesterreich", Die Neue Zeit, Stuttgart 1898, Jahrgang 16, Nr. 17 u. 18.

¹²) Бебель твердив, що "учні Маркса та Енгельса вже виражувалися в тому зміслі, що вони не поділяють більше того погляду" та що кожна нація, яка живе під владою іншої передує бореться за свою незалежність" (1907), цит. Великовский, там же, ст. 132.

¹³) Eduard Bernstein, "Vom geschichtlichen Recht der kleinen Staaten", Sozialdemokratisches Volkspolitik, Leipzig 1917, S. 107-117.

ками та підпорядкування їхніх національних інтересів та нац.-визвольної боротьби — класовій боротьбі російських робітників (чи радше його проводу). Воно ж (робітництво) “справжній приятель” поневолених народів, а не їхня буржуазія (статті “Протест фінляндського народу” 1901, “Цар проти фінського народу” 1909)¹⁴). На практиці Ленін здійснював це в боротьбі за централізацію керівництва та організаційну єдність РСДРП проти всяких намагань утворити в ній автономні національні одиниці чи прямо перебудувати її на “федерацію” окремих “національних” соціал-демократичних партій. До найважливіших його виступів у цій справі треба зарахувати “промову про місце ‘Бунду’ в РСДРП” на 2-ому з’їзді партії (1903), в якій він виступив проти вимог, щоб жидівський соціалістичний “Бунд” був визнаний у характері автономної частини РСДРП єдиним представником жидівського робітництва¹⁵), і пізніше написану ним резолюцію “Про національні с.-д. організації” на т. зв. Лютневій нараді партії 1913 (фактично ж грудневій 1912 р.) в Кракові¹⁶). Широко обговорює Ленін питання централізації партії в великій статті п. т. “Що робити” (1902)¹⁷), а окремо справу Бунду в статті н. т. “Становище Бунду в партії” (1903), де він м. і. стверджує, що “ідея про окрему жидівську національність реакційна за своїм політичним значенням”¹⁸). В своїй боротьбі за централізацію РСДРП Ленін не був оригінальний, він тільки повторював відповідні погляди виражені російськими народниками з другої половини ХІХ сторіччя, які слідом за запевненням, що “народництво як соціалістична партія далеке від будьякої національної пристраси”, твердили, що “проти спільного ворога повинні бути направлені всі зусилля”; для того ж необхідна “об’єднана, суворо централізована революційна організація”¹⁹).

Працюючи для зміцнення РСДРП, Ленін почав ближче ознайомлюватися з національною проблемою російської імперії. Це виявилось для нього необхідним іще тому, що в національно-визвольному русі поневолених Росією народів брали активну участь соціалісти тих народів, які не посилювали ряди РСДРП, а утворювали власні незалежні партії²⁰). Опрацювання програми перебудови Імперії з врахуванням бажань тих народів сталося неминучим. Тут треба підкреслити, що Ленін бажав зберегти російську імперію як єдиний, хоч зреформований, державний організм. В одній своїй статті про національне питання в програмі РСДРП (1903) він обговорює 9-ий пункт тієї програми про самовизначення народів та виразно приходиться до висновку, що російська імперія не повинна бути розподілена, бо на його погляд “роз-

14) В. Ленин, Сочинения, изд. III (далі зазначено: Л. III), том 4, ст. 335 сл., том 14, ст. 184 сл.

15) Л. III, том 6, ст. 18-20.

16) там же, том 16, ст. 234/35.

17) там же, том 4, ст. 359-508.

18) там же, том 6, ст. 218/19, гл. теж Ленинский Сборник, 1931, ст. 218/19.

19) В. Я. Яковлев (Б. Базилевский, В. Богучарский) ред., Литература партии Народной Воли. СПб. Випуск 2-ой, ст. 34, 35.

20) Українська Соціял-Демократична Робітничка Партія (УСДРП) йдучи слідами Польської Соціалістичної Партії (ППС) не вдержувала організаційних зв’язків з РСДРП. Тільки невеличка Українська С.-Д. Спілка була зв’язана з меншовицькою частиною РСДРП.

над Росії” означав би по суті “розпад сил пролетаріату”²¹). Згадана програма, прийнята 2-им з’їздом РСДРП в 1903 році в основу перебудови російської імперії кладе: 1) “широке місцеве самоуправління” та “територіальне самоврядування для тих теренів, які відрізняються особливими побутовими умовами та складом населення”, 2) мнві права для неросіян у школі, та політичних установах, 3) рівноправність громадян, незалежно від статі, раси та національності²²). Таке було офіційне становище РСДРП до основних прикмет російської імперіальної ідеї — максимального поширення кордонів імперії, нещадної ліквідації самобутності країн, що ввійшли до її складу²³) та обмосковлення. Варто відмітити, що в 3-ому пункті програми після слів: “які відрізняються ...складом населення” викреслено слова “від російських властивих територій”²⁴), очевидно, щоб навіть на словах не ділити імперію на Росію та загарбані, колись вільні, країни.

Участь Леніна обмежилася до того, що він запропонував викреслити слово “територіальну”, де говориться про “територіальне самоврядування” (автономію), бо “це слово — говорив Ленін — дуже неясне й може бути інтерпретоване так, що соціална демократія жадає поділу всієї держави на багато територій”²⁵). Видно, що йому була немила й сама думка про перемену унітарної держави на децентралізовану. Вплив російської рев.-політичної думки тут виразиній. Адже вже декабристи, що перші розпочали більш масову акцію проти царського самодержавства (повстання в грудні 1825) здебільшого були централістами. Полк. Павло Пестель у своєму конституційному проєкті вважав, що прилучені країни “ніколи не користувалися й ніколи користуватися не можуть самостійною незалежністю” й тому вони “на вігні гаси мають залишитися в складі російської держави”. Він навіть закликав, щоб “деякі землі, сумежні тепер з Росією... приєднати до Росії для твердого встановлення державної безпеки”²⁶). Також у значній мірі централістами були Маркс і Енгельс. Ленін не приймав програми автономізму, що її так обережно й загально схвалила тоді РСДРП. В одній статті того часу (1903) про автономістичні вимоги вірменських соціалістів Ленін уважає, що “вимоги вірменських товаришів оправдані, коли вони говорять про політичну й соціалну свободу”, але ж “не справа пролетаріату проповідувати федералізм та національну автономію”²⁷). Таким чином з програми РСДРП щодо на-

21) “Национальный вопрос в нашей программе”, Л. III, том 5, ст. 342/43.

22) Всесоюз. Ком. Партия (б-ов) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, часть 1-ая, 1898-1924, Москва 1933, ст. 21/22.

23) Один з найвидатніших рос. правників - державознавців Б. Нольде стверджує, що включені на основі договорів країни зберегли “систему власних органів держ. влади”, пише, що “наближує головні складники окремих місц. автономій їх слідуюча доля: і договори і приречення однаково були кінець-кінцем признані недійсними”... “Обл. автономія в ист. госуд. розвитку Росси”, Очерки русского госуд. права, Спб. 1911, ст. 462/63.

24) див. М. Лозинський, Польський і руський рев. рух і Україна, Львів 1908, ст. 152.

25) там же.

26) Русская Правда, Наказ Временному Верховному Управлению, Спб. 1906, ст. 15, 16.

27) “О манифесте армянских социал-демократов”, Л. III, т. 5, ст. 243.

ціональної програми Ленін сприймав лише загальне ствердження про встановлення рівноправності громадян та надання певних, ближче не означених, мовних прав у школах та політ. установах для не-росіян. Але згодом він зрозумів, що цього мало.

Формування своєї власної концепції багатонаціональної держави Ленін почав від формального заперечення т. зв. австрійського пляну вирішення питання, заініційованого на загально-австрійському конгресі соціал-демократів в місті Брно (1899), а сформульованого в концепції багатонаціональної держави австрійських соціалістичних теоретиків Карла Реннера²⁸) та Оттона Бавера. На цьому конгресі комітет південно-слов'янської (словенської) с.-д. партії заявив, що Австрія (тут йдеться про австрійську частину австро-угорської монархії) *“повинна стати демократичною союзною державою національностей (Nationalitäten-Bundesstaat)”*, при чому складовими, зфедерованими частинами держави мали б бути не окремі територіяльні одиниці, краї, а національні *“автономні групи”* незалежно від території осілості²⁹). Конгрес прийняв компромісову резолюцію (між територіяльним та персональним принципами перебудови держави), в якій признав *“право кожної нації на національне існування та нац. розвиток”*, а також пропонував перебудову Австрії на спілку національностей, де замість ‘історичних’ іраїв (Kronländer), що охоплюють різні національні території (нпр. українські й польські в Галичині, чеські й німецькі в Чехії) повинні бути утворені нові територіяльні одиниці відповідно до національного складу населення з окремими національно-терит. соймами. Територіяльні одиниці тієї ж самої нації утворювали б окремі національні союзи в загально-державному масштабі, які вирішували б цілком автономно свої національні справи. Справи загально-держ. належали б до спільного імперського парламенту³⁰). Теоретичне детальне розпрацювання цих пропозицій дав юрист Реннер у своїй праці н. т. *“Боротьба австрійських націй за державу”* (1902) і економіст Бавер у книжці *“Питання національностей та соціал-демократія”* (1907). *“Основна ідея Реннера — стверджує один дослідник багатонаціональної австрійської держави — полягає в завданні пристосувати структуру федеральної держави до вимог багатонаціональної держави”*³¹). Коли б їхні пропозиції були прийняті, то 9/10 територій Австрії охоплювали б низку нових територіяльних одномовних одиниць; тут діяв би тільки територіяльний принцип. Для 1/10 території, де були поселені побіч себе члени двох чи більше національностей, були б утворені окремі загально-територіяльні і окремі національні самоуправні органи; тут діяв би побіч територіяльного ще й персональний принцип. *“В одномовних, зисто національних округах нація має свою замкнену територію, свій незаперзгий дім, вони творять свого роду виключне домінію націй, каже Реннер, підчас коли мовно-змішані*

²⁸) президент Австрії в роках 1945 - 1950.

²⁹) цит. М. Б. Рагнер, *Эволюция социалистической мысли в национальном вопросе*, 1906, ст. 76.

³⁰) там же, ст. 79.

³¹) Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, New York 1950, V. II, *Empire Reform*, p. 158.

окрузи перебувають у кондомініум двох чи більше націй”³²). Відомий соціалістичний теоретик Карл Кавтски уважав, що “така подвійна організація є дуже оригінальною й плідотною ідеєю, що заслуговує на увагу також і для тих, які хотіли б критикувати деталі”³³).

Ленін якнайгостріше виступав проти “австрійської” розв’язки національного питання³⁴). проте по суті він заперечував тільки один з деталей концепції Реннера-Бавера — субсидіарний у ній принцип персональний, персонально-національну автономію (її пізніше називають у большевицькій літературі національно-культурною автономією) приймаючи її основну вимогу — базування політично-адміністративного розподілу на етнічному (чи радше мовному) розмежуванні. Погляди Реннера та Бавера популяризували в Росії жидівські соціалісти, звертаючи особливу увагу на ті елементи їх концепції, які обосновували вимогу персонально-національної автономії. Послідовно це давало їм підстави для обосновування практично-політичних вимог визнати “Бунд”, як автономну частину РСДРП, єдиним представником жидівського робітництва. А власне Ленін стояв за централізовану систему партії та проти існування в ній автономних с.-д. організацій окремих національностей.

Заперечуючи один принцип концепції Реннера-Бавера, Ленін прийняв інший принцип тієї ж концепції, по-своєму його розвиваючи та пристосовуючи до умов російської імперії. Відступивши від свого попереднього погляду, що не є справою пролетаріяту проповідувати федералізм та національну автономію, Ленін пише, що “марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації”³⁵), але тут же додає, що сама автономія не суперечить “демократичному централізмові”, як основному принципіві управління держави, і тому її можна застосувати в Росії. “Демократичний централізм — на його погляд — не лише не виключає місцевого самоуправління враз з автономією територій, які відрізняються особливими господарськими та побутовими умовами, особливим національним складом тощо, а навпаки вимагає одного й другого”³⁶). Обговорюючи одну доповідь, яка інформує, що теперішня програма українців зводиться до федералізму та до автономії України, а теж виявляються тенденції до повного унезалежнення; що українці надіються на розвал Росії в майбутній війні і коли 30 мільйонів українців відокремилися від Росії, тоді наступить кінець великої рос. імперії, Ленін питає: “зому той ‘федералізм’ не шкодить єдності ні ЗДА ні Швайцарії? Чому ‘автономія’ не шкодить єдності Австро-Угорщини? Чому ‘автономія’

³²) K. Renner, Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen, Leipzig - Wien 1918, S. 230, (нове видання праці з 1902: Rudolf Springer (= K. Renner), Der Kampf der oesterreichischen Nationen um den Staat), 1918, S. 230. Нім. назва праці Бавера: Otto Bauer, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.

³³) K. Kautsky, Nationalität und Internationalität, Stuttgart 1903, S. 29.

³⁴) Зрештою Ленін сам признавав, що на конгресі в Брні австр. с. д.-ти “прийняли лише компроміс у формі союзу всіх нац.-обмежених областей держави”, “О культурно-нац. автономии”, Л. III, т. 17, ст. 93.

³⁵) “Критические заметки по национальному вопросу”, Ленин, Собрание сочинений (далі зазначено Л. I.), том 19. Национальный вопрос, Москва 1921, ст. 63.

³⁶) там же.

*навіть закріпила на довгий час єдність Англії та багатьох її колоній?... Чому неможливе закріплення єдності Росії через автономію України*³⁷).

Таким чином тепер Ленін приймає програму автономізму в національному питанні (1913), яку вже давніше дуже загально й невиразно прийняла РСДРП в 1903 році. Можна припускати, що на це вплинуло поживлення національно-визвольної політичної думки не-московських країн рос. імперії, а також ближче ознайомлення Леніна з поглядами Енгельса на місцеве та провінційне самоврядування взагалі. Енгельс уважав (1885), що найкраща форма держави — це унітарна держава, *“проте не в значенні теперішньої французької республіки, що просто є імперією утвореною в 1798 без імператора. Від 1792 до 1798 кожний французький департамент, кожна громада посідали повне самоврядування відповідно до американських зразків... таке провінційне та комунальне самоврядування... багато більше свободне, ніж нпр. Швейцарський федералізм”*³⁸).

В укладеній Леніном “резолуції про національне питання” на т. зв. Поронінській нараді Центрального Комітету РСДРП влітку 1913 (близько Закопаного в півд.-зах. Польщі) стверджується, що для перебудови держави необхідна *“широка територіяльна автономія та цілком демократичне місцеве самоврядування”*, при чому територіяльні межі цих формацій мають бути встановлені *“на основі врахування самим місцевим населенням господарських та побутових умов, національного складу населення тощо”*³⁹). Ті думки популяризує Ленін серед російських політичних емігрантів своїми доповідями про національне питання в Цюриху, Женеві та Берні влітку 1913 р. В доповідях він обороняв признання автономії для не-московських країн перед тими російськими соціал-демократами, які вважали це порушенням централізованої побудови держави. Головними опонентами були діячі жидівського “Бунду”, які вважали, що автономію треба признати не окремим територіям, хоч і охоплюючих переважно одну національність, а корпоратійно організованим національностям незалежно від поселення. Один з них, Володимир Липник, твердив, що *“тогочасна зора Леніна та його послідовників виражає примітивізм у національному питанні. Оскільки капіталізм змішує нації, то й неможливо пов'язувати націю з означеною територією”*⁴⁰). Коли тяжко було Ленінові довести можливість та доцільність погодження державної централізації з автономією окремих територій, то — очевидно — легко було йому вказати на те, що за винятком жидів не-московські народи російської імперії заселяли означені території з виразними мовними межами.

Проти противників своєї ‘автономістичної’ програми Ленін виступав теж листовно. В одному листі до С. Г. Шавмяна, вірменина з походження, який заявився за обов'язковою російською держ. мовою, а

³⁷) “Еще о ‘национализме’” (1914), Л. I. т. 19, ст. 94.

³⁸) Cit. Sobei Mogi, The Problem of Federalism. A Study in the History of Political Theory, London 1931, v. II, p. 848, також: E. Bernstein, op. cit. p. 7; та Л. I, т. 19, ст. 227.

³⁹) “Резолюция по национальному вопросу”, Л. I, т. 19, ст. 36-38.

⁴⁰) Ленинский Сборник, том XVII, ст. 223.

тільки за місцеве самоврядування, він пише: *“Ні, абсолютно не погоджуюся з Вами й обзиваю Вас в королівсько-пруському соціалізм... Ви проти автономії. Ви за місцеве самоврядування. Ніяк непогоджуюся. Нагадайте роз'яснення Енгельса, що централізація зовсім не виключає місцевих свобод...”*⁴¹⁾.

Акі території на погляд Леніна повинні одержати таку автономію? Який зміст такої автономії? В тому відношенні погляди Леніна дуже загальні й несистематизовані. В загальному він уважає, що автономію повинні одержати всі території, які мають до певної міри в національному відношенні однорodne населення. В статті н. т. *“Критичні помітки про національнє питання”* (1918) Ленін виступає проти погляду Розі Люксембург, яка (заперечуючи право народів до самовизначення) — вимагала, щоб тільки Польща одержала автономне становище; для Литви автономія неможлива, бо в межах історичної Литви живе тільки 23% литовців. На погляд же Леніна автономію треба признати також іншим національностям. Для того необхідно перевести ґрунтовну реформу адміністративного розподілу імперії відповідно до мовних меж. Тоді на етнічній литовській території житиме 79% литовців⁴²⁾. Прихильник згаданої вже концепції персонально-національної, *“національно-культурної”* автономії, Медем з *“Бунду”*, намагаючися довести непридатність концепції територіяльно-національної автономії для перебудови російської імперії — запевняв, що її ніяк не можна застосувати до малих територій, як нпр. теренів осілости латишів та естонців, які охоплюють тільки від ½ до 2 мільйонів населення. Ленін питає: *“Чому не можуть бути автономні округи з населенням не лише 500 але й 50 тисяч, зому такі округи не можуть об'єднуватися різним способом з сусідніми округами різних розмірів у єдиний автономний ‘край’?”*⁴³⁾. Він просто стверджує, що *“для усунення всякого національного гніту крайнє важливо утворити автономні округи, хочби дуже малої величини, з доцільним, єдиним національним складом”*⁴⁴⁾. Тут же він у деякій мірі наближується до поборюваної ним концепції *“національно-культурної”* автономії своїм ствердженням, що *“до таких округ могли б приєднуватися та нав'язувати обопільності й свободні союзи всякого роду — глєнї даної національності, розселені в різних кінцях країни або навіть земної кулі”*⁴⁵⁾. Проте в іншому місці тієї ж статті вважає курйозним утворення *“національно-єдиного союзу”* з німецьких громад над Волгою, німецьких передмість Риги чи Лодзі та німецької колонії Петербургу. Тим *“можуть займатися — каже він — попи, буржуї... але не соціал-демократи”*⁴⁶⁾. Можливо, що в першому випадку він думав про культурні зв'язки членів одної національності, що живуть поза батьківщиною, з національно-територіяльною формацією тієї ж національності, — в другому — про зв'язки політичні, себто про поза-територіяльну, персональну, але публіч-

41) Лен. Сборник, том III, ст. 471-72 (в тексті написано: koeniglich-preussische Sozialismus).

42) “Критические заметки по национальному вопросу”, Л. I, т. 19, ст. 65.

43) там же, ст. 66.

44) там же, ст. 67.

45) там же.

46) там же, ст. 57.

но-правну приналежність індивідів до відповідної нац.-територіальної корпорації.

При визначенні меж нових адміністративних округ мали б бути враховані не тільки національні поселення, але й економічні мотиви. Зокрема потрібно звертати увагу на те, щоб не відокремлювати “міст від економічно пов’язаних з ними сіл і теренів”. Марксисти не повинні “цілком і виключно ставати на ґрунті ‘національно-територіального принципу’”⁴⁷). Кордони автономних областей та обсяг компетенцій автономних соймів мав би визначувати центральний парламент⁴⁸). Якщо йдеться про сам розподіл компетенцій між центральною та обласною владами, то Ленін цій останній віддає тільки “питання чисто місцевого, обласного або суто-національного значення”. Центральній же владі мали б належати в першу чергу загально-політичні (нпр. військо, законодавство про політичні свободи, теж цивільне й карне законодавство) та особливо господарські питання (нпр. податкова система, митна політика, торг.-промислове законодавство, а теж залізниця, пошта, телеграфна й телефон. справа), а далі трудове (охорона праці) і навіть шкільне законодавство (загальні принципи шкільної справи, як нпр. видання закону про виключно-світську школу)⁴⁹).

За приклад улаштування багатонаціональної держави Ленін бере, проте тільки до певної міри (не державний федеративний устрій) Швейцарію, як одну з країн, що “дають нам зразок того, як мирно живуть укуті... вільні нації”⁶⁰). Зокрема щодо мовного питання він уважає, що треба скасувати державну (російську) мову та встановити повну рівноправність мов усіх народів, що входять до складу держави. Адже “Швейцарія не втрагає, а виграє з того, що в неї немає одної загально-державної мови, а є їх три... В Швейцарії — наводить він для порівняння з національним складом Росії — 70% населення — німці (в Росії 43% русских), 22% — французи (в Росії 17% українців), 7% італійців (в Росії 6% поляків та 4,5% білорусів)”⁵¹). В Швейцарії “законопроекти, при референдумі, друкують п’ятьма мовами, т. є крім трьох державних, в двох ‘романських’ діалектах. В кантонах Гравбюнден і Валліс... оба діалекти користуються повною рівноправністю”⁵²). “Чи таке ‘виключно-швейцарське вирішення’ — питає Ленін — не можна примінити до будьякого повіту чи навіть частини повіту в Росії, де лише на 200 тис. мешканців є два діалекти сорока тисяч громадян, що бажать користуватися в своєму краї рівноправністю в відношенні мови”⁵³). При цій нагоді він виступає проти російських лібералів, які — мовляв — від реакціонерів відрізняються тільки тим, що признають принаймні право навчання дітей не-московських народів їх рідною мовою в початкових школах, але все ж таки вимагають збереження російської мови як мови державної “з примусовою та загально-

47) там же, ст. 67.

48) там же, ст. 68.

49) там же, ст. 64.

50) “Рабочий класс и национальный вопрос” (1913), Л. III, том 16, ст. 389.

51) “Либералы и демократы в вопросе о языках” (1913), там же, ст. 595/6.

52) “Критические заметки по нац. вопросу”, (1913), Л. I, т. 19, ст. 59.

53) там же.

обов'язковою силою". Ленін уважає, що російська мова не потребує, щоб її вивчали під примусом ("из-под палки")⁵⁴).

Окремо займається Ленін шкільною справою, який він приділяє особливу увагу. В багатонаціональній державі всі національності повинні мати забезпечене право навчання в усіх школах на рідній мові, але ж загальне керівництво школами не повинно бути поза компетенцією загально-державної влади. Особливо гостро він виступає проти розподілу шкіл відповідно до національностей в національно-змішаних місцевостях, що якраз є прикметою "національно-культурної" автономії. Заведення національних шкіл або клас (курій) в шкільництві — на його погляд — не демократичне, а особливо шкідливе для інтересів клясової боротьби. Ця боротьба вимагає міжнаціонального гуртування, школа ж розподілена за національною приналежністю дітей їх роз'єднує та сприяє "культивуванню клерикалізму й шовінізму"⁵⁵). Окремо відмічує він намагання утворити окремі жидівські школи, в яких були б плекані тільки "дикі й дурні національні забобони", як і в інших "національних" школах. "Інтереси робітничої класи вимагають... усунення всяких перегород між націями, об'єднання дітей різних націй в єдиній школі"⁵⁶). В статті "Як єпископ Нікон захищає українців" Ленін пише про те, що єпископ Нікон перший підписав законопроект про надання свободи українському шкільництву та товариствам, говорив про "37-мільй. український народ, переслідуваний росіянами... багагу, гарну, талановиту, квітугу та поетизну Україну", але ж не став на захист інших поневолених народів. А чейже "не можна захищати українців від гніту — пише Ленін — не захищаючи... всіх без винятку народів"⁵⁷).

Під кінець Ленін загально обговорює питання національних меншин, себто тих національних груп, які живуть поза межами своєї батьківщини. Він заявляє, що робітнича демократія принципово виступає проти "найменшого угиску... найменшої несправедливости супроти національних меншин"⁵⁸). Щоб це не траплялося, буде виданий загально-державний закон про охорону національних меншин, за яким "всякий захід, що ним національна більшість старалася б створити для себе національні привілеї або зменшити права національних меншин (в ділянці угбової справи, вживання мови, в справях бюджетових тощо) повинен бути оголошений недійсним, а виконання такого закону заборонене під загрозою покарання"⁵⁹). Такий закон повинен бути докладно розроблений та розвинутий спеціальними законними поставами обласних соймів, а також рішеннями органів місцевого самоврядування — земств, міст та громад⁶⁰). Сам же він не дає ж ніяких дальших подробиць, а тільки принагідно (в зв'язку з його запереченням розподілу шкіл за нац. приналежністю дітей у змішаних місцево-

54) "Нужен ли обязательный госуд. язык?" (1914), Л. III, т. 17, ст. 180.

55) див. прим. 44, там же, ст. 54, теж: "Еще о разделении школьного дела по национальностям", Л. III, т. 17, ст. 124-126.

56) "Национализация еврейской школы" (1913), Л. I, т. 19, ст. 33.

57) Л. III, том 16, ст. 617/18.

58) "Рабочий класс и нац. вопрос" (1913), Л. III, т. 16, ст. 389/90.

59) "Тезисы по нац. вопросу" (1913, опубл. 1925), Л. III, т. 16, ст. 509.

60) як прим. 44, ст. 62.

стях) стверджує, що “в умовах дійсної демократії можна цілком забезпечити інтереси викладання рідної мови, рідної історії тощо й без розподілу шкіл за національністю” також і в єдиних школах⁶¹).

Остаточне сформулювання своєї концепції багатонаціональної держави перед 1. світ. війною дав Ленін (побіч програмово-пропагандивного гасла самовизначення народів) у своїй доповіді на тему: “Російська соціал-демократія та нац. питання” в польському студентському товаристві “Спуйня” 21 березня 1914 р. в Кракові. “Ми представляємо — говорив він — цю республіку як централізовану державу з місцевим та територіальним самоврядуванням, зі зламанням старих адміністративних поділів та пристосованням їх до конкретних національно-побутових умов, зі скасуванням будь-яких привілеїв (в тому числі й обов’язкової державної мови) та повною рівноправністю всіх місцевих мов за подобою Швейцарії”⁶²).

Підчас I світової війни Ленін, хоч часто виступав та писав про нац. питання, своєї концепції детальніше не розпрацював, проте — не змінюючи змісту своєї концепції — він формально зайняв прихильніше відношення до федералізму. У своїй праці н. т. “Соціалістична революція та право на самовизначення” (1916) він пише, що “можна бути рішучим противником того принципу, та прихильником демократизного централізму, проте давати перевагу федерації перед національною нерівноправністю, як єдиний шлях до повного демократизного централізму. Саме з цієї точки погляду — продовжує Ленін — Маркс будучи централістом давав перевагу навіть федерації Ірландії з Англією перед насильним підкорюванням Ірландії англійцями”⁶³). Цей зворот до федералізму можна пояснити тим, що Ленін перебуваючи в тому часі в Швейцарії, де проживало багато політичних емігрантів з Росії, російських та неросійських, не міг не зауважити, що ці останні провадили пошквалену агітацію в користь радикальних змін у російській імперії. Значна їх частина голосила необхідність відокремлення немосковських країн від Росії та утворення незалежних держав. А їхню акцію прихильно привітали не тільки Центральні держави (Німеччина, Австро-Угорщина), але й деякі ліберальні кола Зах. Європи⁶⁴). В таких умовах гасло автономістичної перебудови Росії було мало приманливе; гасло ж федералістичної перебудови могло бути більш надійне.

Проте Ленін не відмовився від своєї передвоєнної автономістичної концепції багатонаціональної держави. Це дає певні основи мотивувати, що вона й надалі залишилася суттєвим змістом його плану майбутньої перебудови російської імперії — під зовнішнім виглядом федералізму. Це припущення підтверджується ще й тим, що в одному з розділів своєї основної праці про державу (1917) Ленін, виражаючися й далі негативно про саму ідею федералізму, вважає федеративну республіку за “крок вперед”, якщо йдеться про вирішення національно-

61) “Национальный состав учащихся в русской школе” (1913), Л. I, т. 19, ст. 82.

62) Ленинский Сборник, т. XVII, ст. 228.

63) Л. I, том 19, ст. 171.

64) Це стверджує м. і. відомий констит.-дем. діяч і теоретик проф. П. Н. Мілюков у своїй праці — Национальный вопрос, Берлин 1925, ст. 177-83.

го питання, і там, де треба б говорити про устрій такої федеративної республіки, пише про потребу територіяльної автономії та її узгодження з “демократизним централізмом”⁶⁵). Цей перший ступінь розвитку ленінської концепції багатонаціональної держави, в державно-правному аспекті був здійснений в конституції Російської Сов. Федеративної Соц. Республіки (РСФСР) 1918 р. в якій крім слова “федеральна” в назві держави відсутні будьякі прикмети федерального державного устрою.

Петро Голубенко

Повоєнна еволюція советської ідеології

I

Советська ідеологія є невід’ємною частиною советської тоталітарної системи поневолення народів, ідейною опорою советського ладу і могутнім знаряддям у боротьбі за здійснення завдань і цілей комуністичної партії. Як єдино визнана і панівна ідеологія в СРСР, вона піднесена до значення офіційної державної релігії. Її завданням є творити “морально-політичну єдність советського народу”, виховувати його в дусі партійних настанов і норм советської моралі, советського патріотизму і політики советської держави.

“Ідеологічна робота” завжди була і є в центрі уваги партії. На останньому повесному XIX з’їзді партії (1952) у звітній доповіді Г. Маленкова про роботу ЦК ВКПб відзначено: “Ідеологічна робота є першоступневим обов’язком партії, і недооцінка цієї роботи може завдати непоправну шкоду інтересам партії і держави. Ми мусимо завжди пам’ятати, що всяке послаблення впливу соціалістичної ідеології означає посилення впливу ідеології буржуазної... Ми не забезпечені від проникнення до нас гужих поглядів, ідей і настроїв ззовні, з боку капіталістичних держав, і з середини, з боку недобитих партією залишків ворожих советській владі груп. Не можна забувати, що вороги советської держави пробують поширювати, підігрівати й роздмухувати всілякі суспільства”¹).

Перманентна війна на “ідеологічному фронті” у вигляді періодичних чисток, викриття ідеологічних ухилів і погромів та розгромів ворожої “буржуазної” ідеології є невід’ємною іманентною властивістю існування советської системи. Без цього вона давно уже була б знищена.

Друга світова війна була великим іспитом для советської системи і советської ідеології. Є багато підстав твердити, що витримати цей

⁶⁵) В. Ильин (Н. Ленин), Государство и Революция, Ученне марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции, Петроград 1918, ст. 67/68.

1) Г. Маленков — Отчетный доклад XIX съезду партии о работе Центрального Комитета ВКПб, Госполитиздат, 1952 г., стр. 94.

іспит ССРСР зміг лише за допомогою демократичних країн Заходу і під гаслами, які в багатьох пунктах були відступом від офіційної советської ідеології довоєнного часу. Своєю поставою народи ССРСР з початком війни прирікали советську державу на поразку і партія змушена була маневрувати і пристосовуватись до пануючих серед народу настроїв, щоб скерувати їх проти зовнішнього ворога. На внутрішньому “ідеологічному фронті” наступило замиріння.

Особливо різкі зміни політики партії в роки війни виявились у відношенні до немосковських народів Советського Союзу, зокрема до українського народу і України, яка була окупована німцями. Відступаючи з України, партія постаралася з допомогою МВД вивести всіх українських письменників, які ще лишилися живими і цілими після страшних репресій довоєнних років, декого навіть звільнила і повернула із заслання і поставила їх на службу своєї пропаганди. Характер і зміст цієї пропаганди для українців в роки війни є дуже показовими. У зверненнях через радіо і в листівках почулася зовсім незвична мова: *“Великий український народе!” “Німці є лютими ворогами української державности і української культури!” “Україна в огні! В огні повстань наша земля. “Бий німця!” — гукає з глибини століть кийвський князь Святослав. “Бий німця!” — волає гетьманською булавою Богдан Хмельницький. “Бий німця!” — волає з могили над Дніпром Шевченко. Україна в огні! Будьмо гідними синами нашого великого народу. Слава героям — потомкам славних запорожців”²⁾*. Як бачимо, українські письменники змушені були згідно з директивами партії промовляти до українського народу в такій формі і вживати таких аргументів, за які їх тавровано перед війною як *“українських буржуазних націоналістів”*. Советська ідеологія виявилась в Україні цілком збанкrotованою і недієвою і тому Москва змушена була звертатись тепер до українців мовою *“українського буржуазного націоналізму”*.

Переможне закінчення війни, як і треба було сподіватись, принесло зміцнення советського режиму і відновлення старих довоєнних порядків. Партія відновлює внутрішню боротьбу, скеровану проти поневолених народів. Ліквідація кількох національних республік ССРСР, винищення розконспірованих протисовєтських елементів, репресії проти репатрійованих з Німеччини полонених і переміщених осіб, військові операції проти українського націоналістичного підпілля і частин Української Повстанської Армії, — такий шлях советської диктатури в післявоєнний період.

Наступає різка переміна й на “ідеологічному фронті”. Партія розгортає рішучий ідеологічний наступ, захоплює довоєнні позиції і провадить гостру боротьбу проти найменших ухилів від советської ідеології. Центральний Комітет КПСС виносить цілу низку постанов у справах літератури і мистецтва: “Про журнали “Звезда” і “Ленинград” (1946), “Про кінофільм “Большая жизнь” (1946), “Про репертуар драматичних театрів”... Крім того при ЦК КПСС відбувають спеціальні наради і “дискусії”. Проведено дискусію про советську музику, і філософську дискусію про книгу Г. Ф. Александрова “История западно-

2) “Україна в огні”, альманах, Уфа, 1942 р. книга перша.

европейской философии” (1947). Центральний орган партії “Правда” містить низку редакційних статей, у яких викриває ідеологічні ухили: “Про одну антипатріотичну групу театральних критиків” (1949), “Проти ідеологічних викривлень в літературі” (1951), “Проти рецензій антипатріотичних поглядів в літературній критиці” (1951). Крім цього публікують у партійній пресі низку теоретичних праць на ідеологічні теми.

В інформаційній доповіді про діяльність ЦК ВКП(б) на нараді представників деяких компартій 1947 року Маленков між іншим повідомляв: “Мероприятія Центрального Комітета имеют своей целью обезопасить господство боевого советско - патриотического духа в рядах деятелей науки и искусства, усилить, таким образом, партийность советской науки, литературы и искусства и поднять на новый, более высокий уровень все средства нашей социалистической культуры: печать, пропаганду, науку, литературу, искусство”³⁾.

Аналогічні постанови партії, наради і дискусії, ідеологічні чистки і погроми ідеологічних ухилів відбуто за диригентською паличкою з Москви по всіх національних республіках Советського Союзу. Усе це характеризують у СРСР як “широкий ідеологічний наступ партії проти проникнення буржуазної ідеології, проти пережитків цієї ідеології у вигляді шкідливих теорій і поглядів”⁴⁾.

Об’єкти цього широкого наступу на “ідеологічному фронті” досить ясно показують на великі зрушення в свідомості громадян СРСР, які сталися в роках війни і виявляються в повоєнних роках. Воєнні потрясення не минули безслідно. Люди почали більше думати й сміливіше висловлюватися. Еволюція думки советських громадян виявилася не на користь советської системи і советської ідеології. Війна дала можливість великій частині громадян СРСР вирватися хоч на короткий час на свободу, пожити надіями й мріями про свободу та глибше усвідомити згубні наслідки диктаторської системи. В часі війни було зрушено кордони СРСР і зруйновано “залізну заслону”. Це дало можливість советським громадянам побачити невідомий для них Західний світ і зробити порівняння з життям у Советському Союзі. В наслідок такого порівняння майже нічого не лишалося від советського патріотизму й советські громадяни захворіли хворобою “низькопоклонства перед Заходом і західною культурою”. В роки війни здавалося що розвалюється СРСР, як тюрма народів, і поневолені народи почали жити надіями на своє визволення та вільне життя в незалежних національних державах. Такі були зрушення в свідомості советських громадян в роках війни і в цьому напрямі йшла еволюція їх прагнень і думки. Партія бачить у цьому “проникнення буржуазної ідеології” і пережитки цієї ідеології, які є шкідливими й небезпечними для советської системи та советської держави. І тому

³⁾ Г. М. Маленков — Информационный доклад о деятельности Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) на совещании представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 г., Госполитиздат, ст. 30.

⁴⁾ Ф. В. Константинов — Основные черты социалистической идеологии, “Вопросы философии”, 1952. № 2, стр. 47.

партія розгорнула “широкий ідеологічний наступ” проти ухилів від советської ідеології. Психологічний спротив проти тоталітарно-диктаторського режиму й прагнення до інтелектуальної свободи партія таврує як прояв буржуазної ідеології та вимагає від советських громадян “високої дисциплінованості й організованості, уміння підкорити свою індивідуальну волю волі колективу, волі партії”, “примінювати в оцінці всіх явищ життя єдино правильний підхід — підхід з точки зору політики партії і советської держави”⁵). В ділянці літератури, мистецтва й науки цю вимогу партії формують як принцип партійності советської літератури й науки. Цей принцип советської ідеології є найгострішою і найстрашнішою зброєю партії в її боротьбі за зміцнення та збереження своєї диктатури. Принцип партійності літератури і науки є засобом ідейного і морального терору серед советських літераторів і науковців, засобом затиску вільної думки, який робить величезні спустошення на літературно-мистецькому й науковому полі та є головною причиною кризи советської культури. Керуючись цим принципом, Центральний Комітет партії виявив “ідейні провали” в роботі літературних журналів, редактори яких забули, що “література є могутнім знаряддям у справі виховання советських громадян і особливо молоді і що через це вони мусять керуватися в своїй праці тим, що складає життєву основу советського ладу — політикою советської держави”. Забувши про це, редактори журналів “Звезда” і “Ленинград” надрукували поезії А. Ахматової — “типової представниці буржуазно-аристократичної салонної поезії, виразниці найшкідливішої буржуазної теорії “мистецтва для мистецтва”. “Тематика Ахматової наскрізь індивідуалістична” і за це Жданов вилаяв її “панійкою”, яка “метушиться між будуаром і молітнею”. Названі журнали містили також твори відомого гумориста Зощенка, який за словами того ж таки Жданова, відважився дати “зображення життя советських людей назмісне спотворене, карикатурне і пошле... для того, щоб вкласти в уста мавті паскудну, отруєну антирадянську сентенцію про те, що в зоопарку жити краще, ніж на волі, і що в клітці легше дишеться, ніж серед советських людей”.

Критикуючи індивідуалістичні поезії Ахматової і сатиру Зощенка на советську дійсність, партія, безперечно, має на увазі загальні настрої серед населення СРСР і цілить у дві виразні тенденції цих настроїв — туга за свободою людини й вільним виявом її думок та почувань, як окремої індивідуальності, з властивими для неї настроями й способом вислову та критичне відношення до советської тоталітарної системи, яка здавлює, нівелює і знецінює індивідуальні особливості та заперечує свободу мислення.

Порядком реалізації принципу партійності советської науки Центральний комітет партії організував 1947 року “філософську дискусію” над книгою Г. Ф. Александрова “История западноевропейской философии”. Партія виявила і розкритикувала “об’єктивістську концепцію в історії філософії, яка знайшла відображення в цій книзі”⁶).

5) “Большевик”, № 16, 1946.

6) “Вопросы философии”, 1952, № 2, стр. 26.

“Було відзначено, що автор в даній книзі порушив принцип партійності філософії, віддав данину професорському “квазіоб’єктивізму”. Крім того в книзі Александрова зауважено й інші “пороки і недоліки”, “зокрема нічим не виправдана відсутність викладу історії марксистської філософії, а також не включено в книгу історії розвитку російської філософії”). Усе це сталося на думку партійних критиків у наслідок *“раболєнія і низькопоклонства перед буржуазною філософією”* та впливу буржуазної ідеології.

Філософська дискусія 1947 року над книгою Г. Ф. Александрова *“История западноевропейской философии”* відкрила цілу полосу *“творческих дискуссий”* в біології, мовознавстві, фізіології, космогонії... Залізна рука сталінського режиму проникла в усі галузі советської культури, викриваючи шляхом “критики і самокритики” ідеологічні ухили від політики партії і паралізуючи думку страхом попасти в число ухильників.

Дуже прикметною й характеристичною рисою боротьби на ідеологічному фронті післявоєнних років є те, що в ній розкрито і виявлено наслідки такої політики партії в ділянках культури. Ці наслідки можна сміло визначити як глибоку кризу советської культури.

Советська метода боротьби за партійність советської літератури й драматургії шляхом “критики і самокритики” ухилів від партійної лінії породжувала страх перед правдивим показом советської дійсності з усіма її протиріччями і конфліктами. Це привело до теорії безконфліктності в советській драматургії і до прикрашування і лякування советської дійсності у творах советської літератури. Обмеження советської літератури межами партійної пропаганди надзвичайно понизило її мистецький рівень. Негативне відношення до советської літератури і драматургії з боку народних мас дуже посилилось. Є багато свідчень про бойкот советських театральних п’єс і советських фільмів. Так, наприклад, на XIV Пленумі Правління Спілки советських письменників СССР (1953) доповідач “Про нові п’єси і перспективи театрального сезону” — В. Лавренєв змушений був відзначити: *“Наши глядаг надзвичайно виріс ...вирісли і його вимоги до всіх гатунків мистецтва. Глядаг рішуче перестає терпіти ремісництво в мистецтві, легкість і поверховність в думках та відмовляється споживати ерзаці. Він не хоче йти до театру на так звану “середню” п’єсу, і цю істину легко перевірити за касовими документами наших театрів. Глядаг гекє п’єс, після яких він виходив би з театру повний глибоких і серйозних роздумвань про долю своїх героїв, про свою власну долю. А таких п’єс, які змушують глядага думати, в нашому репертуарі ще мало, мало й мало”*. Головний доповідач про советську драматургію на Пленумі письменників К. Симонов також свідчив, що на виставах советських п’єс глядачі дуже часто починають *“позіхати й кашляти”*. *“Етідсмія кашлю в залі глядагів — це є також своєрідна колективна рецензія”*⁷⁸).

7) “Вопросы философии”, 1952, № 3, Передова: “Пятилетие философской дискуссии и задачи советских философов”.

8) “Литературная газета”, 1953, 22 октябрия.

Критичні зауваги на адресу советської драматургії відважилися зробити й деякі професіональні советські театральні критики. З цих зауважень видно не тільки жалюгідний стан советської драматургії а й переоцінку принципів так званого “соціалістичного реалізму” і загальних умов советського режиму, в яких доводиться працювати советським драматургам та писати фальшиві й халтурні твори. Критика відзначила бідність тематики советського мистецтва й фальшиве ідейне скерування: пишуть п'єси про “Каховську греблю”, про “акліматизацію цитрусових рослин”. Советські драматурги “забули”, що головний предмет п'єси — “людина” з її людськими прагненнями й ідеалами. Замість показу людини у советських п'єсах показують місце її праці, а сама людина перетворюється у “функцію виробничого процесу”, який стає змістом життя героїв. Критика зачепила і саму творчу методу советських драматургів, для якої властиве замовчування правди і прикрашування советської дійсності, уникання показу гострих конфліктів і замовчування реальних обставин життя советських громадян з *“їх турботами й побутовими труднощами”*. Відзначено також *“затування комедійного жанру й переляк перед гострою формою”*. Відбулася гостра переоцінка позитивного героя советської драматургії. Советські герої *“безликі й нецікаві”*, тому що творилися за *“скостенілими штампованими схемами”*. *“Виходило, що людина є хорошою лише тому, що вона секретар партії”*. *“В театрах стали обоюватися ускладнених героїв з протирізивою, багатогранною психологією”*. У советських п'єсах найближчі друзі, закохані, батьки і діти *“стають смертельними ворогами і з вражаючою бездумністю розлугаються назавжди, тому що мають різні погляди на агрономічні або виробничі питання”*.

Наведені нами критичні зауваги на адресу советської літератури і драматургії, взяті в цілості, є запереченням найголовніших принципів советської ідеології, які визначили теорію і практику советського мистецтва й можуть викликати здивування: що ж сталося з цими критиками, коли вони відважилися на таку негацію советської драматургії після такх постанов партії, які ми згадували і зокрема після редакційних статей “Правди”: *“Про одну антипатріотичну групу театральних критиків” (1949)*, *“Проти рецедивів антипатріотичних поглядів в літературній критиці” (1951)* та інш. Пояснюють це тим, що наведені критичні зауваги взяті нами з доповідей на XIV Пленумі Правління Союзу советських письменників, який відбувся 1953 року — після смерті Сталіна. Очевидно, що в СРСР є люди, які сподівалися, що коли помер диктатор, то можна висловлюватися без страху про те, що думаш і що вважаєш за правду. *“Правдиве зображення життя”* стало навіть черговим злободенним гаслом, а деякі советські письменники взяли навіть на себе роль шукачів за загубленою правдою. *“Шукаймо правду — настирливо, уперто!”* — закликав Корнійчук, звертаючись до українських письменників на VIII Пленумі Спілки советських письменників України (1943). Крім того советські письменники вирішили, що після смерті Сталіна можна також вільно думати. Правда, поки що “колективно” думати. К. Симонов, який був на Пленумі українських письменників як московський наглядчак так і сказав: *“Ось цих*

колективних роздумувань над проблемами життя в значній мірі не вистагло на XIV пленумі правління ССП ССРСР. Їх не вистагло і в моїй доповіді і у виступах". В словах К. Симонова вже відчувається нова ера "колегіального керівництва" і колективного думання, бо перед цією ерою думав за всіх Сталін. Має свою цікаву вимову також і той факт, що К. Симонов відважився заговорити про потребу хоч би й колективного думання у віддалі від московського Кремля в атмосфері вільнолюбного Києва.

Про все це не можна читати без гумору, але все ж таки в цей короткий період після смерти диктатора совєтські письменники до чого додумались. Є всі підстави ствердити, що багато думаючих людей в ССРСР відкрили, де криється корінь зла і навіть заговорили про це. А. Фадєєв навіть закликав совєтських письменників стояти "за колективне керівництво і колегіальність в роботі і ліквідацію будь яких ознак командування і адміністрування". Шукаючи за причиною упадку совєтської драматургії, К. Симонов відзначив: "В практиці редакцій, видавництв, репертуарних організацій, театрів установився досить широко поширений і шкідливий звичай: вимагати від авторів пригладжування і пригисування минулого, без врахування конкретних історичних обставин... А коли автор дає твір відповідно до історичної правди... то такого автора обвинувачували в семи гріхах"... "Можна і треба дуже суворо судити дуже серйозні помилки того або іншого драматурга, але не треба при цьому без достатніх підстав підозрівати драматурга у всіх смертних гріхах, створювати навколо нього атмосферу громадського недовір'я, приписувати йому свідомий наклеп".

Така є причина кризи совєтської драматургії. Може несвідомо, але ці слова скеровані проти найголовніших основ і підстав сталінського режиму, з його диктаторським командуванням і адмініструванням всіма ділянками життя в ССРСР, з ідейним і моральним терором і принципом партійності в літературі. Сталін перетворив ССРСР в аракчєвську касарню і не звільнив від свого командування навіть такої галузі, як мистецька творчість.

(Закінчення буде)

"Етичні засади сходять сьогодні помалу до ролі якоїсь суспільної гігієни: справедливо й гесно жити найвигідніше, а тому будьмо моральні. Зрештою мірилом етичності в сучасній добі став головно карний кодекс. Засада — "хто не зловлений (або й не засуджений) — той не злодій" — поволі стає в сучасному світі найбільш поширеним критерієм етичності... Коли ж господарські проблеми заняли найгілніше місце серед суспільно-духових питань, то справи серця мусіли уступати перед висновками розуму, дух мусів падати навколішки перед матерією, а людські ідеї погали пристосовуватися до рухів рук, що погали роздавати й розділювати економічні середники, — або, на іншому боці — які погали наставлятися зі справедливою вимогою хліба".

М. Вікул у "Розбудові Нації" 1933, ч. 1-2, стор. 22.

БІБЛІОГРАФІЯ

Лев Биковський

ПУБЛІЦИСТИКА ЮРІЯ ЛИПИ

(СПОГАДИ, ТВОРИ, ЗАВВАГИ ¹⁾)

Головна частина творчості д-ра Юрія Липи припадає на еміграційні часи, зокрема на Варшавський період його життя. Розповсюдження творів Ю. Л. обмежувала тодішня буревійна доба. Тому Ю. Л., так само зрештою, як і багатьох інших наших письменників тої доби, заокеанське українство майже не знає. Теж саме, здається мені, за винятком одиниць,

відноситься і до загалу нової української з-підсоветської еміграції.

Про це довелось авторові переконатися після доповіді про "Юрія Липу, як політика у практиці" ²⁾, 3 травня 1953, на зібранні Історичної Секції УВАН у ЗДА, в Нью Йорку. З боку слухачів послідувала тоді заввага, що про Юрія Липу слід було доповідати на Літературознав-

ЧИСЛОВИЙ ОГЛЯД ТВОРІВ ЮРІЯ ЛИПИ

роки	загальна кількість творів	письменство, мистецтвознавство, театр, і тп.	публіцистика, релігія, евгеніка, і тп.	лікарські твори	завваги	
1917	6	1	5	—	Роки 1917-1920 з перевагою молодечої публіцистики.	
1918	4	—	4	—		
1919	3	1	2	—		
1920	4	2	2	—		
1917-1920	17	4	13	—		
1921	6	6	—	—	Роки 1921-1935 з перевагою письменства різного роду. *) Життєпис Івана Липи. **) "Світлість". *) Наполювину письменство. *) "Суворість", "Московія". *) Початок лікарських писань. *) Організація українського почуття. **) "Козаки в Московії". *) "Бій за українську літературу".	
1922	10	10	—	—		
1923	9	9	—	—		
1924	7	6	1 *)	—		
1925	8	5 *)	3	—		
1926	7	7	—	—		
1927	20	18	2 *)	—		
1928	14	10	4	—		
1929	9	6	3	—		
1930	2	2	—	—		
1931	6	6 *)	—	—		
1932	7	3	4	—		
1933	7	1	5	1 *)		
1934	10 *)	4 **)	5	1		
1935	15	7 *)	—	8		
1921-1935	137	100	27	10		
1936	17	5 *)	8 **)	4	Роки 1936-1944 з перевагою публіцистики різного роду. *) "Нотатник", I-II. **) "Українська Раса" і "Українська Доба", III. *) "Вілью", **) "Призначення України", "Київ вічне місто". *) Одруження Юрія Липи. *) "Чорноморська Доктрина", "Руслянд..." *) "Розподіл Росії", "Чорноморський Простір". *) 2-ге вид. "Чорноморської Доктрини", й інші твори. *) Публіцистика в вигляді письменства. *) "Іран...", "Евгенічні розважання".	
1937	10	6 *)	2	2		
1938	15	4 *)	10 **)	1		
1939	3	1	2	1		
1940	7	—	7 *)	—		
1941	7	—	7 *)	—		
1942	6	2	4 *)	—		
1943	13	2 *)	10	1		
1944	9	—	9 *)	—		
1936-1944	87	20	59	8		
1917-1944	242	126	98	18		

1) Доповідь виголошена на науковій конференції Історичної Секції УВАН у ЗДА в Нью Йорку 30 листопада 1952.

2) Див. відповідну статтю в журналі "Нові Дні", ч. 30, 1952.

чий Секції... Очевидно що це є непорозуміння!...

Творчість Ю. Л. за своїм змістом і формою була дуже різноманітною. Він виявив себе словом, пером і чином як: поет, драматург, письменник, есеїст, літературознавець, театрознавець, мистецтвознавець, лікар, ергеніст, науковець, політик, економіст, історіограф, філософ, публіцист, тощо. Тому годі його творчість вбгати в вузькі й устійнені рямці. Назвагал можна спробувати укласти наступну періодизацію й класифікацію творчості Ю. Л. за час з 1917 по 1944, себто від часу коли він почав писати й до смерті:

Вищенаведений "Огляд", складений па підставі "Матеріялів до бібліографії творів Юрія Липи (1917 - 1944)"³⁾, вказує що творчість його можна умовно поділити за прикметами "письменства", й "публіцистики", на три доби:

Перша — від 1917 до 1920. Вона характеризується перевагою молодечої публіцистики і суттєвого значення для нас тут не має.

Друга — від 1921 до 1935 відзначається перевагою різноманітного письменства. Вірші в ньому відіграють майже головну роль.

Лише в 1924 р., в зв'язку зі смертю

3) Див. "ЮРІЙ ЛИПА" (1900-1944)", Збірник І. Вибаден-Кастель 1947, стор. 36-45. Циклоstile вид. "Українського Суходольного Інституту" ч. 15.

батька, Ю. Л. видає свій перший поважний публіцистичний твір:

1) "Світ пільник невгасимий" (Життєпис д-ра Івана Липи), Київ 1924, 160, 56 ст.

В цьому парисі автор представляє по-стать д-ра Івана Липи в тісному зв'язку з розвитком української громадсько-політичної думки. Він описує діяльність "Братерства Тарасівців", що його засновником і діяльним членом був пок. батько. До цієї теми Ю. Л. повертається згодом в дальших своїх працях.

У 1932-33 рр. Ю. Л. співпрацює з д-ром Левком Лукасевичем — організатором "Українського Економічного Бюра" у Варшаві. Цій емігрантській установі пошало, в тодішніх умовах, видати аж 4 показних "Річники". Вони були переповнені різного роду інформаційним матеріалом про українців, українське життя та українське господарство в краю і за кордоном. З цього джерела користали не тільки українці, але й чужинці. Ю. Л. бере жваву участь в праці "Бюра". Його нерові належать слідуючі матеріали опубліковані в "Річниках":

2) "Редакційна стаття" до Першого Річника Українського Економічного Бюра на 1933 рік", Варшава 1932.

3) "Наші здобутки і наші втрати", (стаття). Див. "І-ий Річник Укр. Економічного Бюра на 1933 р.", Варшава 1932. (Закінчення буде)

ОГЛЯДИ И РЕЦЕНЗІИ

СОБОРНИЦЬКА КНИГА

На нашому книгарському ринку появила-ся цікава публікація генерала Олександра Удовиченка під заголовком: "Україна у війні за державність", що знайшла дуже прихильний відгук на сторінках нашої преси. Це дійсно соборницька книга, адже написана вона нашим визначним генералом і діячем, уродженцем Наддніпрянщини, а видана коштом скромного хорунжого Легіону Українських Січових Стрільців Дмитра Микитюка, уродженцем Галичини. Також і змістом вона соборницька, бо ж автор усі події наших визвольних змагань розглядає під аспектом військовика, соборника й державника, що йому далекі всі партійні гризні, партійна закукуріченість, вузький партикуляризм і провінціональний патріотизм. Тому не дивно, що вона полонила увагу деяких рецензентів, а наші визначні військовики — ген. Калустянський і ген. Крат висказуються про неї в самих су-

перлятиввах. І дійсно її появу треба привітати. Але впарі з тим належить звернути увагу й на ті всі недоліки, які — свідомо чи несвідомо — вкрались до неї, щоб саме ці недоліки усунути з дальших видань цієї цікавої книги. І тільки в інтересі дальших видань хочу звернути увагу на деякі помилки та певні недоліки, що кидаються в вічі при читанні цієї праці.

Відчиняєте книгу, читаете її заголовок — "Україна у війні за державність", а далі її підзаголовок — "Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921". Автор намагається дати історію організації наших збройних сил та їх бойових дій на проміжку 1917-1921 років, отже підкреслюю історію, а не свої особисті спомини... Перегортаєте ще дві сторінки і відразу попадаєте на біографію і знимку автора. Це вражає, адже що фотознимку можна було вмістити на дальших сторінках книги, серед знімок нашої генералії, а не на перних сторінках книги, що їх при-

свячено біографії автора, яка зовсім добре могла бути поміщена на останніх сторінках книги, як і біографія та зникма її видавця. Від цього книга тільки виграє, бо на перших сторінках такої книги повинні бути вміщені зникми президента держави, головнокомандуючого, що очолювали боротьбу, організували її та творили певну історичну епоху. Автор книги не був ані президентом держави, ані її головнокомандуючим, займав різні підрядні пости до командира дивізії включно, отже тому йому й не місце на перших сторінках цієї книги. Цього не робили наші визначні історики, публікуючи свої твори, цього не повинен був робити й автор у своїй книзі. Самого автора знаємо з його вродженої скромності, великого такту, а тому віримо, що це сталося без його відома й тому в дальших виданнях це належить виправити. Автор занадто відомий серед наших військовиків і громадського загалу, щоб йому робити таку дешеву рекламу... А що це зроблено без відома автора і без його перегляду, впевняє нас і той факт, що в поданій біографії є деякі неточності про військову діяльність автора книги. На 8 стор., в згаданій біографії, стрічка 18 згори, сказано: "Підчас перебування німецьких військ у Києві в 1918 р. Удовиченко займав посаду командира 2 дивізії Січових Стрільців...". Це не відповідає дійсності. В згаданому часі в нас ще не було ні одної дивізії СС, а завершував свою організацію 1-ий піхотний полк Січових Стрільців з такими допоміжними частинами: скорострільним кошем, гарматним кошем і кінно розвідкою. Цим полком командував Євген Коновалець, його начальником штабу був Андрій Мельник. Дивізії СС постали значно пізніше, вже за часів Директорії, але й у тому часі ген. Удовиченко в формаціях Січових Стрільців не служив.

На 15 стор., де згадка про наступ військ літом 1917 року, сказано, що "українізований корпус ген. Павла Скоропадського було призначено до складу ударної групи, що мала завданням прорвати фронт австро-німецьких військ у районі на південь від м. Тернополя. 1-ий український корпус блискуче виконав своє бойове завдання, занявши першу і другу лінію ворожих окопів, але тому, що майже всі російські корпуси відмовились наступати, то ворог контр-атакою відкинув на попередні позиції 1-ий український корпус, який до того поніс великі втрати".

Тут також помилка, чи недогляд. В часі цього трагічного наступу під Тернополем генерал-лейтенант Павло Скоро-

падський командував російським 34-тим армійським корпусом, який щойно після цього невдалого наступу був відведений до резерви й дістав доручення українізуватись. Отже під Тернополем наступав 34-тий армійський корпус, а не 1-ий український, бо такого в тому часі ще не було; про це згадує і сам ген. Скоропадський у своїх споминах, що були надруковані на сторінках органу гетьманців "Хліборобська Україна". Після боїв під Тернополем 34-тий корпус відійшов у район місточка Меджибоже, штаб примістився в старинному замку Снявських, а частини корпусу в літньому таборі і доколінних селах. Тоді й почалась його повільна українізація, бо й сам Скоропадський не дуже наглив та спішився з нею. Під осінь 1917 р. корпус став зватися "1-им Українським Корпусом", але своєї українізації він не завершив і ніколи вже не став боєздатним. Загальна деморалізація й дезерція не минули й цього корпусу. Були великі недомагання в обмундированні, обуві, біллі, медикаментах, зброї й т. п. Українізований корпус не мав ніякої артилерії, кавалерії та інших допоміжних частин. Він складався з двох піхотних дивізій, в склад яких входили такі полки: 413, 414, 415 і 416, далі 609, 610, 611 і 612, а в усіх цих полках була перевага московського елемента, що негативно ставився до всіх українізаційних спроб. У склад корпусу входив ще 1-ий інженерний полк, зложений виключно з москалів, де головне слово належало не командирові полку, а голові полкового совета фельдфебелі Леонтієву. Був ще "сводний ескадрон" кавалерії під командою ротмістра князя Кочубея, що повинн службу охорони штабу корпусу. Власне цей ескадрон разом з інженерним полком були нещастям для корпусу, бо в половині листопада 1917 р. на спілку разом улаштували погром жидівського населення Меджибожу, чим і кинули пляму на цей корпус.

На 14-ій стор., де автор говорить про "2-ий Військовий З'їзд, який відбувся в присутності 2,308 делегатів, та які репрезентували до 4,900,000 українських воєнків", виходить щось неясне, бо вже на 16-ій стор. автор говорить про "500,000 наших бійців при відповідній кількості артилерії і допоміжних військ". Такий вражаючий спад в чисельності цього війська ніяк не буде зрозумілий звичайному читачеві, а чужинцеві тим більше, тому цей уступ належало б відповідно вяснити, обгрунтувати.

На 16-тій стор. автор згадує про наших сусідів, донських козаків, які "були

добрими нашими сусідами і гарантували спокій на східному кордоні". А хто ж стріляв у богданівців на станції Пост Волинський, чи не московські карасієри й донські козаки? А хто ж становив основне ядро армії Денікіна, що плюндрувала Україну, чи не донські козаки? Цього факту не можна замовчувати й заперечувати повну історичну дійсність.

На 19-ій стор. сказано, що в часі большевицького наступу на Київ, щоб підсилити фронт, вислано з Києва останні резерви, а саме: "Юнацьку школу, дві сотні Січових Стрільців під команду сотника Р. Сушка (що їх було сформовано з українських вояків Галичини) й нарешті, Студентський Курінь. В Києві залишилася лише одна частина в стадії формування — Гайдамацький Кіш Слобідської України, на чолі якого стояв Симон Петлюра". Тут знову помилка. В північному напрямку, проти загонів большевицького ватажка Муравйова було вислано Юнацьку Школу і Студентський Курінь ім. Українських Січових Стрільців (така була назва того куреня добровольців), а сотня Січових Стрільців під команду сотника Романа Сушка (а не дві сотні, як про це помилково твердить автор) увійшла до складу Гайдамацького Коша Слобідської України, що був під командую Симона Петлюри. В складі цього Коша і сотня СС під команду Сушка наступала на Миколаївську Слобідку, вела бої за переправи через Дніпро і добувала Київський Арсенал. Про ці події багато можна знайти в споминах покійного Романа Сушка, що були друковані в поодиноких числах "Національної Думки", а пізніше були передруковані в Історично-Воєнному Альманаху, що появилася накладом Української Книгарні в Едмонтоні, Канада.

На 36-ій стор., де говориться про окрему Запорізьку Дивізію, сказано, що вона так розбухла від прибуття добровольців, що довелося її переорганізувати на Корпус. Наплив звичайних добровольців до дивізії був мінімальний, але дивізія де-що "розбухла" від напливу добровольців з київської формації Січових Стрільців, що в часі Гетьманського перевороту були обеззброєні німцями. Туди переїхали Роман Сушко, Іван Рогульський, Роман Дашкевич і багато інших старшин, що потягнули за собою стрілецьку масу і влились у Запорізьку Дивізію. Тогочасний командир Дивізії отаман Натієв був у службовій командировці в Києві, а його заступав отаман Болбочан (цього титлу вживаю тому, що на всіх тодішніх документах Болбочан підписувався отаманом). Сам Болбочан дуже сприяв Січо-

викам і їх найбільше влилось до його 2-го Республіканського полку, яким він сам командував. І Роман Сушко увійшов до складу цього полку та командував курінем, що складався виключно з бувших Січовиків. Крім самого Болбочана ми ще мали велику підтримку із сторони сотника Юліяна Чайківського, що був референтом політичної розвідки при штабі дивізії.

Трохи перебільшене число в стані дивізії, подане автором на 36-ій стор. Не знаю докладного тогочасного стану піхоти, але знаю стан найчисельнішого 2-го Республіканського полку, що в тому часі нараховував 1.800 штиків бойового стану. Легких гармат було в дивізії 12, а не 48, як це подано в автора. Ці легкі гармати входили до складу 1-го Запорізького легкогарматного полку, що ним командував полк Парфенев, який пізніше втік на Дон, до Денікіна. Командантами батарей в цьому полку були: Лощенко, Порховський, Гільферінг і Дашкевич. Три батареї були належно озброєні, кожна при 4-ох гарматах, лиш 4-та батарея не мала ні гармат, ні коней, а її гарматчики робили службу і вправлялись при гарматах 3-ої батареї. Четверта складалася виключно з бувших стрілецьких гарматчиків, що разом із своїм командиром сотником Дашкевичем перейшли до Запорізької дивізії після їх обеззброєння німцями в Києві. Під осінь 1918 р. Дашкевич із своїми гарматчиками вернувся на службу в Окремому Загоні Січових Стрільців, що почав формуватись у Білій Церкві. Згодом туди повернувся Роман Сушко та всі інші старшини й стрільці. Запорозька Дивізія приймала участь у повстанні проти гетьмана Скоропадського і шойно в часі цього повстання вона "розбухла" від напливу добровольців-повстанців та перетворилася в корпус. Такий був фактичний стан.

На 37-ій стор., де згадується про окрему австрійську групу під командуванням архикнязя Вільгельма Габсбурга (полк. Василь Вишиваний), автор пише: "Ця дивізія складалася з українців з Галичини, свідомих українських патріотів, що творили в австрійській армії окремі формації під назвою Українських Січових Стрільців". Спростовую. Це не була дивізія, а незначна військова група, що в її склад входили і УСС. Цєю групою командував архикнязь Вільгельм, що його УСС-и прозвали Василем Вишиваним, чим він незвичайно був гордий. Але невже автор не знає генези й історії повстання та розвитку формації Легіону Українських Січових Стрільців? З переліку літературних джерел, поданих авто-

ром на кінці книги, видно, що авторові відомі видання "Червоної Калини", в яких багато уваги присвячено УСС-ам. Отже тут подані неточні інформації про справжню історію Легіону Українських Січових Стрільців, тієї української військової формації, яка в 1914 році під українським національним прапором вирушила на штурм московської твердині і мала за собою ряд переможних боїв! Українці, що служили в австрійській армії, віде й ніколи себе не звали УСС-ами, а після розпаду Австрії перейшли на службу до Української Галицької Армії, що в її склад увійшли й Українські Січові Стрільці.

На 46-й стор. автор згадує, що в Білій Церкві "формувався наново дивізія Січових Стрільців". Це також очевидна помилка, бо формувався "Окремий Загін СС", на правах піхотного полку з додатком коша скоростріль, гарматної батареї й кінної розвідки.

Згадуючи про бої УГА з поляками в Галичині, по лінії фронту на Сянї й Дністрі автор вживає невластивої термінології, називаючи ці ріки річками (74, 75 стор. і далі).

На 80-й стор. автор згадує, що "в допомогу Української Галицької Армії Уряд Української Народньої Республіки вислав кінний відділ під командою полковника Андрія Долуда і відділ артилерії із складу Армії УНР". Тут мушу зазначити, що цим відділом артилерії були два полки з Гарматної Бригади Корпусу Січових Стрільців, а саме: 2-й легкогарматний полк під командою сот. Володимира Зарицького і 6-ий гавчбінний полк під командою сот. Якова Бутрима. Вони були вислані на Львівський фронт за ініціативою Командира Гарматної Бригади СС полк. Романа Дашкевича і так вже залишилися в складі УГА аж до останніх днів її існування. 4-ий легко-гарматний полк СС, що ним командував сот. Дмитро Іньків (по національності кримський татарин) постійно перебував у складі 3-ої Залізної Дивізії ген. Удовиченка.

На 107-й стор. автор робить закид західній групі полк. Вольфа, що вона не виявила належної енергії. Він твердить, що II Галицький Корпус зосередився в районі Житомира, а Січові Стрільці в районі Зв'язгеля. З цього виходило б, що ці частини тупцювали на місці та не виконали свого завдання. В дійсності кіннота II Корпусу під командуванням пор. Василя Шкварка дійшла до Ішомира і навіть заняла його, піхота СС доходила аж до Коростеня, а стрілецька артилерія (1-ий полк) був заняв позицію в Андре-

євичях. Звідтіля прийшлося відступати внаслідок загального відвороту наших армій, що стався з причини наших невдач на київському відтинку фронту. Ше мушу зазначити, що в часі самого наступу найтрудніше завдання випало на долю Корпусу СС, що йшов лівим крилом нашого фронту, мусів робити величезний обхід і в додатку мав постійні сутички з польськими військами — під Славутю, Шепетівкою і Зв'язгелем, що постійно бусували у цій великій прогаліні між фронтами. Через те просування частин СС не було вільне від різних прикрих несподіванок, перешкод, що, зовсім зрозуміло, мусіло відбитись і на темпі просування вперед.

Вражають деякі суперечності в твердженнях і висновках автора на 131-й стор., де автор говорить: "Ця перша зустріч з частинами Галицької Армії свідчила, що її міцно тримали в руках московські комісари та що сподіватися на її допомогу в боротьбі з московськими військами було тяжко". А вже на 132-й стор. автор зазначає, що "за цей час Українська Армія поповнилась повстанцями, а з галицьких частин до них приєдналась кінна галицька бригада (400 шабель) під командою отамана Шепаровича та технічна сотня до 170 вояків з великим майном".

На 141-й стор. є згадка про це, що полк. Шаманек увійшов до складу Революційного Комітету УГА і був "фактичним командантом Галицької Армії". Смію запевнити автора книги, що так не було, а на свідка кличу отамана д-ра Никифора Гіряка, який фактично був головою згаданого Ревкому і може потвердити, що полк. Шаманек ніколи не був членом цього Ревкому ані фактичним командантом УГА.

Це були б ці найважливіші недоліки, що кидаются в очі при читанні цієї дійсно цікавої книги. Автор, мабуть, не мав змоги використати всіх доступних матеріалів, а через те до книги закралась ці вичислені мною недоліки, що їх належало б усунути в черговому виданні. Можливо, що й інші учасники наших Визвольних Змагань подадуть ще деякі замітки, завваги, які треба буде використати й узяти під увагу при новій редакції книги для чергових видань, щоб доповнити її об'єктивність і зберегти основний соборницький характер цього справді цікавого видання.

Михайло Курах

ДЕКІЛЬКА ВИДАНЬ З НАГОДИ 300-ЛІТТЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ

З надто перівними силами довелось українському національному таборові входити в 1954 рік, що стояв під знаком пешчасливого договору Богдана Хмельницького з москалями триста років тому. Влада СССР визначила цей рік ударним для відзначення "воз'єднання" і включила всі свої сили до якнайвеличнішого відмічення цієї події. Отже з одного боку окупаційна влада, перед якою нині дрижить цілий світ, з своїм терором, плянуваннями, невичерпними економічно-господарськими ресурсами, багатими науковими закладами з бібліотеками й дослідними інститутами та цілим рядом примусових чи добровільних рабів, готових до виконання всіх наказів згори. З другого — слаба чисельно й економічно еміграція, поділена на різні політичні табори, здана на тяжку боротьбу за кусок хліба, без відповідних архівів - бібліотек, часом без найконечніших видань, з науковими закладами, що здані виключно на жертвенну підтримку невеликого числа ідеалістів, з мінімальними видавничими можливостями.

Згідно з "закономірностями діалектичного матеріалізму" Марксом починаючи, Сталіном кінчаючи — вся перевага по боці московського окупанта, а від "буржуазного націоналізму" не сміло б давно й "духом пахнути", як кажуть наші народні казки. Та, коли порівняти видавничу діяльність вільної еміграції й поневоленої батьківщини, то побачимо, що в цій діяльній, чи не найбільшій з усіх залежної від економічних ресурсів, еміграція не лиш гідно встоялася, даючи доказ переваги духово-ідейних сил над "матеріалістичними закономірностями", але що найважніше — вказує на повільний, щоправда, але безперечний розвиток, в той час, коли мертвечина "найбільше прогресивної в світі країни" доходить до таких абсурдів і тупцювання на місці, що навіть "гром пабеда раздавайся" не всілі закрити дійсно застрашаючого стану маразму "на нашій не своїй землі".

Для порівняння декілька видань з краю й на еміграції за минулий рік з діянок історії й літератури; очевидно не рефлектуємо на повноту.

Зпоміж повені макулатури присвяченої переяславській угоді в СССР лиш дві праці заслуговують на згадку: 1) Воз'єднання України з Росією. Документи й матеріали. I - III, Москва 1954. Цю працю докладніше розглянув і скласифікував проф. д-р Б. Крульніцький на науковій

конференції в Мюнхені з початком березня ц. р.

2) Іван Крип'якевич: Богдан Хмельницький, Київ 1954 стор. 535. Автор цієї праці вже давніше відзначився як дослідник доби Хмельницького численними працями. Не маємо змоги на цьому місці довше зупинитися над цією працею; їй варто присвятити окрему увагу. Одначе треба підкреслити, що за інших обставин цитована праця могла б стати епохальним твором, бо ж не дивлячись на необхідні цитати з "клясиків марксизму", таке ж необхідне самобичування (... М. Грушевський і його "школа" [до якої належав раніше і автор даної праці] тенденційно перекрували історичний процес розвитку українського народу..." стор. 9), тенденційне та одностороннє підкреслювання і натягування москвофільства рівнобіжно з замовчуванням протимосковських тенденцій (що й привело незабаром до зрвання того "договору" та до повної поразки Москви під Конотопом 1659) і інших обумовлених московською окупацією фальсифікацій, що цінні дані дає в 2-ій і зокрема в 3-ій частині (Соціально-економічній і політичній відносини в Україні в період визвольної війни). Зате ця праця й була гостро скритикована в січневому числі "Дніпра" (Київ, січень 1955). Українцям під советами заборонено писати солідні наукові праці.

Еміграція відзначила 300-ліття цього договору цілим рядом більше або менше фахових статей, окремим числом "Юкреніен Квортерлі" (зима 1954 т. X, ч. 1) і декількома окремими працями, що зпоміж них відзначимо дві невеликі розміром, але цінні змістом публікації: 1) А. Яковлів: Договір гетьмана Б. Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем і 2) О. Оглоблин: Українсько-московська угода 1654. Перший відомий сеньйор української науки й один із крадчих істориків українського права (його Українсько-московські договори XVII - XVIII стол., Варшава 1934) звертає більше уваги на правничий бік договору. Другий знаний дослідник XVIII - XIX стол. звертає увагу більше на історичний бік та подає зокрема цікавий розділ про оцінку угоди 1654 р. пізнішими нашими діячами та ученими. Порівнюючи наукову вартість цих видань не тяжко побачити, що під кожним оглядом скромні еміграційні праці набагато переважають люксові видання советської науки на цю саму тему.

Ще цікавіше буде порівняння в діяльній української літератури там, де можна провести паралелю.

Видавничча спілка Тищенка-Білоуса в Нью-Йорку перевидала "повний" збірник творів Лесі Українки в XII томах з цінними аналізами передових учених, переважно зліквідованих советами, під загальним наглядом П. Одарченка. Це люксове видання заслуговує на повне признание не дивлячись на нещасливі й з наукового боку нестійкі статті П. Одарченка про вплив М. Драгоманова на Лесю Українку (зокрема в 3-ому томі). До цієї статті ми ще повернемо на іншому місці. Совети спромоглися на один том великого формату Вибраних творів (цілість для Москви небезпечна!) (Київ 1954 стор. 543). Як на глум над великою поеткою присвячено це видання "300-літтю возз'єднання". Москва, що її всіми фібрами своєї душі ненавиділа Леся Українка, що заслала її чоловіка Квітку, засудила а пізніше замордувала її найкращу товаришку Л. Старницьку-Черняхівську, що закартувала її співробітника в перекладах М. Славінського! Ія Москва не перший раз таким чином глумиться над нашою найбільшою поетесою. Її намогильний пам'ятник на Байковому цвинтарі — це здається не менше рафінований глум. Характерно, що київський вибір вийшов без передмови. Очевидно видавці побоюлися писати передмову в свіжій пам'яті того, що сталося з автором передмови до Вибраних Творів Лесі Українки в 1946 р. літературним критиком Стебуном.

Збігом випадку майже одночасно вийшли по цей і по той бік греблі Вибрані Твори С. Васильченка. Типове для Васильченка — це образки з дореволюційного українського села зокрема підйом національний, що впарі з ним ішли очевидно й інші моменти соціально-економічні, аграрні, культурні тощо. Ця характерна риса дуже добре пробивається в еміграційному виборі, зробленому Чапленком, що його видав Тиктор у Канаді. Брак у цьому виданні деяких характерних для Васильченка творів, як напр. "Мужицька арифметика" й ін., досадні, хоч здається в першу чергу обумовлені обмеженням об'ємом еміграційного видання. Натомість київський вибір вийшов однобічний: підкреслено соціальний і еротичний бік творчості. Але інакше й не могло бути. Гострі випадки й намішки Васильченка з приводу московської реакційної бюрократії в Україні були б надто небезпечні своєю паралелею сьогодні.

Навіть коли порівняти 2-охтомник Ю. Яновського (Київ 1954 т. I стор. 328, т. II стор. 289) з перевиданим у Нью-Йорку "Майстером корабля" того ж автора, то всі симпатії читача будуть по цьому боці

не дивлячись на те, що "Майстер корабля" того ж автора твір ранній, а в двохтомнику маємо до діла з зрілими творами найбільшого нашого сучасного прозаїка. Вражає нова редакція твору "Вершники" змінена в некористь твору, але на користь тепер уже покійного автора.

300-літтю "Возз'єднання" присвячена й Історія Української Літератури I, (Дожовтнева література) видана Академією Наук УССР під головною редакцією О. І. Білецького (Київ 1954 стор. 731).

У вступі за давно відомим трафаретом говориться про велике значення для української літератури Переяславської угоди, жовтневої революції, різних партійних з'їздів, "клясиків матеріалізму", зокрема Леніна й Сталіна, а також очевидно Горького, Маяковського, Белінського й ін. найбільших ворогів українства, передовиць з "Правди" й ін. матеріалів, що до української літератури не мають або ніякого, або наскрізь негативне відношення; зате гостро відсуджено Огоновського, Грушевського, Єфремова й ін., що найбільшою мірою прислужилися для історії української літератури.

Розподіл української літератури також дуже своєрідний: першим трьом розділам (до 1648 р.!) присвячено всього 56 стор.! 4-ий розділ (до кінця XVIII стол.) має нецілих 42 стор. Решта 600 стор. присвячено літературі XIX і XX стол. Ця частина розділена власне на описи поодиноких письменників дозволених большевицькою цензурою. Очевидно мусіли відпасти Куліш, Костомаров, Кониський, Грінченко, Вороний, Олесь, Чупринка, навіть комуніст Винниченко, Лепкий, Пачовський, Черкасенко, Черняхівський і ін. Кожному з них присвячено в різних контекстах кілька лайливих слів. Така "історія української літератури" гідна 300-літнього ювілею "возз'єднання" і методами (вибачте за слово) советської науки: "Радянське літературознавство в дослідженні літературного процесу виходить з ленінського принципу партійності літератури" (стор. 10).

Еміграція не має що протиставити цьому виданню (не рахуючи слабенької брошури Є. Маланюка на тему української літератури), так само як Радянський Союз не має чого протиставити еміграції в ділянці історії України. Перевидання Історії України Грушевського, започатковане ще минулого року і підготовке до нової великої історії України, що в неї включені всі кращі історики на еміграції це осяги, що їм Советський Союз ніколи не зможе протиставити нічого гідного уваги, зокре-

ма після смерті відомого нашого історика М. Петровського.

З повищого виходить, що еміграційний доробок видавничий, хоч зданий на власні, більше як скромні, сили, може сміло витримати порівняння з широко розголошуваними “здобутками” советського видавництва в українській мові. Це відомо, не означає, що наше еміграційне видавництво стоїть на відповідній висоті: це скоріше доказ до чого докотилася книжкова продукція в УРСР, про що зрештою вже писав Ю. Бойко на сторінках “Розбудови Держави” (ч. 4 - 15 стор. 22 - 26).

Ми були б щасливі, коли б ця маленька паралеля спричинилася до інтенсифікації української видавничої справи на еміграції в вільних обставинах. Ця ділян-

ка в нас щойно розбудовується і треба побажати витривалості в розпочатій праці та більшої підтримки з боку нашого значного читацького загалу. В усякому разі не сміємо забувати, що книжкова продукція на еміграції має великий вплив на видавничу діяльність в Україні й то не від нині. Так як свого часу поява “Нової України” змусила большевиків дозволити на видання “Червоного Шляху” та “Життя й Революції”, так як широке заплановане варшавське видання творів Шевченка змусило большевиків видати люксовий Кобзар й твори Шевченка в 1939 р. так і нинішні наші скромні видання змушують большевиків видавати, нехай і спотворені, але все ж важливі твори для виховання й освіти українського народу на наших землях.

Марко Антонович

ВІД РЕДАКЦІЇ

Вступаємо в сьомий рік нашої праці. Не будемо на тому місці відзначати жодних ювілейних дат та декларувати завдання, що стоять перед нами. Уважний читач, слідкуючи за розвитком нашого журналу, напевно сам поробить відповідні висновки. Ми могли б повторити тільки те, про що вже писали, випускаючи перше число “Розбудови Держави”. Хочемо в міру наших скромних можливостей опрацювати проблематику, що зв'язана з розбудовою держави в якнайширшому розумінні того слова. Тому і відкрили ми сторінки журналу всім тим, що мають і хочуть щось сказати. Журнал наш ще має багато недоліків. Але маємо вже сьогодні також певний круг наших співробітників, приятелів і читачів. Тому й хочемо журнал спільними силами розбудувати — збільшити його об'єм, заповнити якісно кращим змістом.

В часі нашого шостирічного існування ми ніколи не звертались до наших приятелів і читачів за конечною “лептою”, пожертвами на пресовий фонд для вдержання журналу. Журнал удержується з засобів передплат та з розпродажі, що її переводили наші представники, невеличкий ідейний гурт членів ЗАРЕВА та ті, що співчували нашій скромній консеквентній роботі. Дехто з власної ініціативи складав дещо на пресовий фонд журналу. Всім їм наша щира і сердечна подяка.

Сьогодні даємо читачеві журнал на 64 сторінках. Ми зробили спробу збільшити його об'єм, бо віримо, що наші читачі матеріально піддержать цей почин і ми зможемо збільшити і наклад журналу. Тому звертаємось до наших читачів і приятелів піддержати наш задум.

ОПОВІСТКА:

В слідуючому числі журналу розпочинаємо друкування праці
Ген. штабу ген.-поручника Павла Шандрука

п. н.:

“Проблеми до української мілітарної доктрини”.

Передплачуйте і присднуйте передплатників для журналу

Науки і суспільного життя

“РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ”.

ПРЕДСТАВНИЦТВА "РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВИ"

Австралія: д-р К. Білінський,

Австрія: Д. Павлишин,

Англія: В. Хомяк,

Аргентина: Ю. Липка,

Бельгія: Надія Ріпак,

Бразилія: Т. Грегорчак,

ЗДА: Д. Місько,

Італія: д-р В. Федорончук,

Німеччина: П. Дорожинський,

Франція: А. Жуковський,

32 Anderson St., N. Richmond, E. Melbourne.
Victoria.

Innsbruck, Dorfg. 7.

78 Kensington Park Road, London, W. 11.

c. Talcahuano 847, Buenos Aires.

58, rue de l'Aqueduc, Bruxelles.

Caixa Postal 1340, Curitiba, Parana.

1429 E. 52 St., Cleveland, Ohio.

Roma, Via Nemorense 100.

Muenchen 13, Agnesstr. 49/0 r.

59, rue Cardinal Lemoine, Paris 5 - e.

ЛАНЦЮХОВА ЗБІРКА НА ПРЕСФОНД ЖУРНАЛУ:

Богдан Винар — \$5.00 —

викликає д-ра М. Антоновича, М. Плав'юка, А. Жуковського, д-ра П. Стерча, Б. Бодюркова.

Інж. Микола Плав'юк — \$10.00 —

викликає: О. Винницького, Л. Винницького, М. Світуху, А. Дзеровича, В. Захаркевича, В. Роевка, Є. Мاستикаша, М. Клиша, В. Гладуна і В. Кунду.

Д-р Петро Стерчо — \$5.00 —

викликає: Д. Пилецького, О. Шевченка, В. Дмитрюка і Л. Винара.

Інж. Аркадій Жуковський — \$5.00.

викликає: інж. І. Турянського, інж. А. Фридриха, інж. С. Білого, М. Белендюка, М. Середовича.

Василь Гладун — \$10.00 —

викликає: І. Поворозника (молодший), м-ра В. Гультая, В. Музику, П. Божка, М. Орхівського і М. Моту.

Академічна Громада ім. П. Орлика в Клівленді — \$30.00 —

викликає клітини ЗАРЕВА у Вінніпегу, Монреалі, Нью-Йорку і Шікаго.

Всім Вп. Жертводавцям — щира подяка.

Адміністрація.

ОПОВІСТКА:

Вже появилвся перший випуск бібліотеки Економічної Комісії "ЗАРЕВА"

Д-р Богдан Винар

"РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ"

Набувати можна в Адміністрації і Представників журналу "Розбудова Держави".

Ціна одного примірника "Розбудови Держави":

в Австралії	2 шил. 6 пс.	у Бразилії	7 крз.
в Австрії	3 шил.	у Канаді	50 цен.
в Англії	3 шил.	у ЗДА	60 цен.
в Аргентині	3 пези	у Німеччині	1 нм.
у Бельгії	15 бфр.	у Франції	100 ффр.

В інших країнах рівновартість ам. \$0.50 у перечисленні на валюту даної держави.

Річна передплата \$2.00.

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

ЖУРНАЛ НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

В журналі друкують праці автори:

Марко Антонович, Лев Биковський, Юрій Бойко, Богдан Боцюрків, Богдан Винар, Любомир Винар, Павло Грицак, Петро Голубенко, А. Д.-Добрянський, Ростислав Єндик, Михайло Ждан, Аркадій Жуковський, Осип Зінкевич, В. Іванис, Зиновій Книш, Михайло Курах, Всеволод Мардак, Володимир Мацяк, Василь Михальчук, Михайло Мухін, Олександр Оглоблин, Євген Онацький, Ярослав Пастернак, Микола Плав'юк, С. Ю. Процюк, Емілія Смалько, Петро Стерчо, Іван Троняк, Василь Федерончук, Богдан Цюцюра, Дмитро Чижевський, Павло Шандрук, Володимир Шаян, Роман Якимчук і ін.